

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»
ІНСТИТУТ ДОСЛІДЖЕНЬ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ
ФАКУЛЬТЕТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ

ДО 150-РІЧЧЯ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

17 вересня 2016 р.
Острог

Тези доповідей

Острог
Видавництво Національного університету «Острозька академія»
2016

УДК 061.3:929(043.2)
ББК 63.3(4Укр)
М-58

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного університету «Острозька академія»
(протокол № 4 від 30 вересня 2016 р.).*

Редакційна колегія:

Винар Л.-Р., доктор габ. з історії, професор;
Кралюк П. М., доктор філософських наук, професор;
Трофимович В. В., доктор історичних наук, професор;
Атаманенко А. Є., доктор історичних наук, професор (відповідальний редактор);
Яремчук В. П., доктор історичних наук, професор;
Кулаковський П. М., доктор історичних наук, професор;
Логвин І. С. (відповідальний секретар).

Рецензенти:

Гирич І. Б., доктор історичних наук, старший науковий співробітник;
Верба І. В., доктор історичних наук, професор;
Кавунник В. Л., кандидат історичних наук.

М-58

Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острог) / Міністерство освіти і науки України ; Національний університет «Острозька академія» ; Українське історичне товариство. – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. – 220 с.

ISBN 978-617-7328-35-2

До збірника включено матеріали Міжнародної наукової конференції до 150-ліття видатного українського вченого, політичного та громадського діяча М. С. Грушевського. Тези доповідей присвячені актуальним проблемам дослідження життя та творчості вченого, його внеску у формування та розвиток української державності, визначенню перспектив видання наукової та творчої спадщини, епістолярію.

Видання розраховане на науковців, викладачів, студентів та всіх, хто цікавиться постаттю Михайла Сергійовича Грушевського, проблемами української державності у ХХ ст., історіографією та історією України.

УДК 061.3:929(043.2)
ББК 63.3(4Укр)

ISBN 978-617-7328-35-2

© Видавництво Національного університету
«Острозька академія», 2016
© Українське історичне товариство, 2016

ЗМІСТ

Любомир Винар

СЛОВО-ПРИВІТ УЧАСНИКАМ МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ
КОНФЕРЕНЦІЇ З НАГОДИ 150-ЛІТТЯ ВИДАТНОГО ВЧЕНОГО,
ПОЛІТИЧНОГО ТА ГРОМАДСЬКОГО ДІЯЧА
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО, НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ», 17 ВЕРЕСНЯ 2016 Р. 9

Алла Киридон

ОБРАЗ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО:
ЕВОЛЮЦІЯ ПАМ'ЯТТЄВОГО ДИСКУРСУ 11

Руслан Пиріг

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ:
СУСПІЛЬНЕ СПРИЙНЯТТЯ ІСТОРИЧНОЇ ПОСТАТІ 15

Віталій Тельвак, Вікторія Тельвак

ЮВІЛЕЙНА ГРУШЕВСЬКІАНА ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ 17

Оксана Юркова

ОСТАННІЙ ЮВІЛЕЙ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.
ІСТОРІЯ ОДНІЄЇ ФОТОГРАФІЇ 20

Ігор Гирич

50-ТИТОМНИК МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО:
ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИДАННЯ 23

Алла Атаманенко

ПОСТАТЬ М. ГРУШЕВСЬКОГО У ЗАКОРДОННОМУ
УКРАЇНОЗНАВСТВІ (1930-І – 1991 РР.) 28

Юрій Святець

КОМП'ЮТЕРНІ ТЕХНОЛОГІЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ МЕРЕЖІ
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО
НА ОСНОВІ ЕГО-ДЖЕРЕЛ 33

Юрій Макар, Віталій Макар

ЗАСНОВНИК НАПРЯМУ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ГРУШЕВСЬКОЗНАВСТВО 37

Анастасія Хеленюк

РОЛЬ ЛЮБОМИРА ВИНАРА В РОЗВИТКУ
НАУКОВОГО ГРУШЕВСЬКОЗНАВСТВА В ДІАСПОРІ 40

Алла Киридон, Сергій Троян

М. ГРУШЕВСЬКИЙ І ОСНОВНІ ЕТАПИ
УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ 44

Віолетта Дутчак МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І УКРАЇНСЬКЕ КОБЗАРСТВО	48
Andrzej Stepiak MUSHAJŁO HRUSZEWSKI – POLSKA RESEPCJA DOROBKU HISTORIOGRAFICZNEGO	51
Світлана Панькова ЮВЛЕЙНІ ПРОЕКТИ ІСТОРИКО-МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО	55
Марія Магунь АРТЕФАКТИ СПАДЩИНИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО У СКАРБНИЦІ ДЕРЖАВНОГО МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО У ЛЬВОВІ	58
Сергій Білівненко РОЛЬ НАУКОВОГО ДОРОБКУ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО У СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ З ЕТНОЛОГІЇ УКРАЇНИ	62
Сергій Власюк МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ У ПОЛІТИЦІ ПАМ'ЯТІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ	65
Олександр Денисюк ГРУШЕВСЬКІАНА В ОСТРОЗЬКІЙ АКАДЕМІЇ	67
Любов Корнійчук МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ У ТВОРЧОСТІ АРКАДІЯ ЖУКОВСЬКОГО	69
Галина Клинова-Дацюк ГРУШЕВСЬКОЗНАВСТВО У ТВОРЧОМУ ДОРОБКУ ОЛЕКСАНДРА ДОМБРОВСЬКОГО	72
Марія Воронова ПОСТАТЬ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО В ДОСЛІДЖЕННЯХ ОМЕЛЯНА ПРИЦАКА	76
Світлана Годжал М. ГРУШЕВСЬКИЙ В ДОСЛІДЖЕННЯХ М. АНТОНОВИЧА	78
Олександр Бокайло ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО ОРГАНІЗАЦІЄЮ «ЗАРЕВО»	83
Василь Педич, Фадей Яценюк ЛЬВІВСЬКА ІСТОРИЧНА ШКОЛА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО: КОЗАКОЗНАВЧИЙ ДИСКУРС	86

Євген Пащенко ХОРВАТСЬКЕ ПИТАННЯ В ТЛУМАЧЕННІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО	88
Петро Кулаковський МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ЯК ДОСЛІДНИК АРХІВУ КОРОННОГО СКАРБУ	92
Оксана Дзюс МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІОЛОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ ЯК ПЕРШОГО НАУКОВОГО ЗАКЛАДУ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ	97
Лілія Трофимович УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. У ПРАЦЯХ М. ГРУШЕВСЬКОГО	100
Віталій Масненко ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕНЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ГАЛУЗІ СОЦІАЛЬНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ Й ЕТНОЛОГІЇ	103
Інна Савчук ОКРЕМІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ВИДАВНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ М. ГРУШЕВСЬКОГО В ЖУРНАЛІ «УКРАЇНА»	106
Валерій Дячок ФОЛЬКЛОРНІ ЗАПИСИ ПРО УСТИМА КАРМАНЮКА (КАРМАЛЮКА) В ЛИСТАХ ДО ГРУШЕВСЬКОГО	109
Віктор Атаманенко ОПИСОВО-СТАТИСТИЧНІ ДЖЕРЕЛА У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО	114
Андрій Заяць М. ГРУШЕВСЬКИЙ ПРО УСТРІЙ УКРАЇНСЬКИЙ МІСТ РАНЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ	118
Віктор Воронов ОЦІНКА М. С. ГРУШЕВСЬКИМ НАУКОВОГО ДОРОБКУ О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО	122
Геннадій Виноградов УКРАЇНСЬКИЙ МЕТАНАРАТИВ М. ГРУШЕВСЬКОГО: ВІД ПРО(АНТИ)КАРАМЗІНСЬКОГО ПРОЕКТУ ДО ВЛАСНОЇ КОНЦЕПЦІЇ	126
Катерина Шевчук СЛОВЕСНІСТЬ ЯК ЕСТЕТИЧНА СИСТЕМА В «ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ» М. ГРУШЕВСЬКОГО	129

Наталія Стратонова ІСТОРИЧНИЙ ПРОЦЕС ТА ЙОГО ЧИННИКИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ М. ГРУШЕВСЬКОГО: ІСТОРІОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ	131
Володимир Ващенко МЕТАФОРА «ЗАЛІЗНОГО ПЕРСТНЯ»: ДЕЯКІ ПИТАННЯ СЕМІОТИКИ ВЛАДИ У М.ГРУШЕВСЬКОГО	134
Валерій Цибульський УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКИЙ ДОГОВІР У ПРАЦЯХ М. ГРУШЕВСЬКОГО: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ	138
Ганна Охріменко ВИСВІТЛЕННЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА НАУКОВО-ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ АКАДЕМІЇ (1819–1919 РР.) У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО	141
Сергій Рудько ТВОРЧІ ВЗАЄМИНИ М. ВАСИЛЕНКА ТА М. ГРУШЕВСЬКОГО	143
Микола Близняк СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ПОСТУПУ МІСТ ВОЛИНИ У НАУКОВИХ ДОСЛІДАХ М. ГРУШЕВСЬКОГО	146
Тетяна Дубляниця ВИВЧЕННЯ М.С. ГРУШЕВСЬКИМ КОРОЛІВЩИН РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ	149
Сергій Шаправський РОЛЬ РЕЛІГІЇ У ФОРМУВАННІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ В ІСТОРІОСОФСЬКІЙ СПАДЩИНІ М. ГРУШЕВСЬКОГО	153
Наталія Конопка ПОСТАТЬ М. РЕПІНІНА В ТВОРЧОСТІ Д. ДОРОШЕНКА ТА М. ГРУШЕВСЬКОГО	156
Валентина Піскун МИХАЙЛО ЄРЕМІЇВ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ПОГЛЯД НА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ТА ЙОГО РОЛЬ В УКРАЇНСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ	159
Надія Миронець МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ТА ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО: ЕВОЛЮЦІЯ МІЖСОБИСТІСНИХ СТОСУНКІВ	162
Володимир Трофимович РОЗРОБКА М. ГРУШЕВСЬКИМ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ	164

Валентин Кавунник МОДЕЛЬ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ПОГЛЯДАХ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО	166
Олександр Кучерук УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ТА ФОРМУВАННЯ ПЕРВІСНОЇ СТРУКТУРИ	168
Юрій Земський ГЕОПОЛІТИЧНЕ ПОЗИЦІОНУВАННЯ УКРАЇНИ ЗА СТАТТЕЮ М. ГРУШЕВСЬКОГО «ЗВИЧАЙНА СХЕМА «РУССКОЇ» ІСТОРІЇ І СПРАВА РАЦІОНАЛЬНОГО УКЛАДУ ІСТОРІЇ СХІДНЬОГО СЛОВ'ЯНСТВА»	170
Євген Савенко ГРУШЕВСЬКИЙ У КАЗАНІ (1915–1916)	173
Галина Бурлака СОЦІАЛЬНІ МОТИВИ У ЛІТЕРАТУРНІЙ ТВОРЧОСТІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО	176
Євген Луняк МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І ФРАНЦІЯ	182
Дмитро Шевчук «ХТО ТАКІ УКРАЇНЦІ...»: РЕФЛЕКСІЇ НА ПОЛЯХ КНИГИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО	185
Максим Карповець ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО	187
Ігор Верба МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ЯК ЛЮДИНА	190
Андрій Харук СТАНОВЛЕННЯ ВІЙСЬКОВО-ПОВІТРЯНИХ СИЛ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ	192
Леонід Кривизюк УКРАЇНІЗАЦІЯ ВІЙСЬКОВИХ ЧАСТИН РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ У 1917 РОЦІ	194
Ірина Рибачок РАНЬНОМОДЕРНІ МІСТА ВОЛИНИ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО	197
Андрій Смирнов СТАВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ДО ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ	201

Павло Ткачук ВІЙСЬКОВЕ БУДІВНИЦТВО В УКРАЇНІ ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ	203
Віталій Яремчук «ЗОЛОТА ДОБА» В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ 1920-Х РР. : СПРОБА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ПРИЧИН	206
Петро Кралюк МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ: МІЖ РУСОФІЛЬСТВОМ І УКРАЇНСЬКИМ ПАТРІОТИЗМОМ	209
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	212

СЛОВО-ПРИВІТ
учасникам Міжнародної наукової конференції
з нагоди 150-ліття видатного вченого,
політичного та громадського діяча Михайла Грушевського,
Національний університет «Острозька академія»,
17 вересня 2016 р.

Високоповажаний
Пан проф. Ігор Пасічник, Ректор
Національного університету «Острозька академія»,
Вельмишановні учасники міжнародної наукової конференції

Високоповажаний і Дорогий Пане Ректоре, вельмишановні
учасники конференції!

Прошу прийняти від Українського Історичного Товариства, Редакційної Колегії журналу «Український Історик» і від мене особисто сердечні вітання з нагоди відбуття Міжнародної наукової конференції з нагоди 150-ліття видатного вченого, політичного та громадського діяча Михайла Грушевського.

У 2016 році відзначаємо 150-ліття з дня народження Михайла Сергійовича Грушевського (29.IX.1866–25.XI.1934), найвизначнішого українського історика, провідного діяча українського національно-культурного і державного відродження 20-го століття, голови Української Центральної Ради і першого президента Української Народньої Республіки у 1918 році. Як політично-державний провідник, Грушевський проголосив Четвертий Універсал Української Центральної Ради, датований 22 січня 1918 року, який є найвидатнішим конституційним актом української державности в модерному періоді української історії.

Не зважаючи на винятково складні внутрішні й зовнішні політичні обставини, невідповідність українського народу до побудови власної держави, Грушевський зумів довести до проголошення повної незалежності і самостійності української держави – Української Народньої Республіки, а проголошений ним Четвертий Уні-

версал поставив тверду основу для дальшого державного розвитку української нації.

Багато років тому нами було засновано синтетичний науковий напрям грушевськознавства. Нам дуже приємно, що конференція з нагоди 150-ліття видатного вченого, політичного та громадського діяча Михайла Грушевського, відбувається саме в стінах моєї прибраної Альма-Матер – Острозькій академії з її давніми науковими традиціями, що сягають XVI ст.

Вірю, що конференція, співorganizаторами якої є Острозька академія та Українське Історичне Товариство, буде успішною й матиме добрий науковий вислід.

Бажаю всім учасникам конференції якнайбільших успіхів у її роботі.

Проф. д-р габ. Любомир Винар,
Президент Українського Історичного Товариства,
головний редактор журналу «Український Історик».

Алла Киридон

Київ (Україна)

ОБРАЗ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО: ЕВОЛЮЦІЯ ПАМ'ЯТТЄВОГО ДИСКУРСУ

Актуальні проблеми життя кожного суспільства завжди тісно пов'язані з його минулим, пам'яттю та забуттям. Те, «як суспільства пам'ятають», безпосередньо впливає на умови, характер і способи їх функціонування, еволюції і трансформації. Важливе значення національної пам'яті полягає в консолідуючій або інтегративній функції єднання нації, ідентифікації та легітимізації влади. За М. Альбваксом, колективна пам'ять обумовлена певними соціальними рамками. Відтак варто пам'ятати, що пам'яті притаманна багатоаспектність, смислова варіативність, різномірність тощо, пов'язана з впливом на окремі сегменти та суспільство в цілому численних чинників. Зокрема конкретна епоха створює систему ціннісних орієнтацій і колективних образів. Осягнення епохи (відтак і образів) сучасниками, як правило, відрізняється від тих уявлень, які фіксуються в колективній пам'яті як сукупність стійких компонентів, здатних змінюватися під впливом нових яскравих подій радикальних процесів, соціальних змін.

Конструювання ідентифікаційних практик і пошук солідаризуючих символів та змістів у контексті сучасних трансформаційних процесів українського суспільства актуалізують дослідження «образів минулого». *Образ* розглядаємо як особливу символічну форму передачі й актуалізації культурних смислів у культурній пам'яті сучасників і нащадків того чи іншого діяча. Образ не є фіксованим раз і назавжди. Він фіксується й реконструюється конкретними людьми (з власними уподобаннями, різними настроями, пріоритетами, цінностями, ідеалами, інтелектом, соціально значу-

щим життєвим досвідом тощо), в конкретний період / час, за конкретних обставин.

Однією з постатей-маркерів українського соціуму є Михайло Грушевський – політик, голова Української Центральної Ради, суспільний діяч, один із найавторитетніших діячів українського національного руху, поборник ідеї українського державотворення, історик, творець національного нарративу. Постать М. Грушевського належить до національного пантеону відомих історичних діячів. Ставлення до постаті діяча змінювалось відповідно до зміни загальної історико-культурної ситуації, що логічно призводило до змін у форматуванні пам'яттєвого дискурсу.

Початково формування образу М.Грушевського заклали його сучасники.

В умовах радянської влади пам'яттєвий дискурс форматувався канонами ставлення до подій національно-визвольних змагань, а також позиціонуванням самого М. Грушевського до радянської влади. Відтак від негативних конотацій спостерігається тимчасовий перехід до позірної лояльності влади та вшанування імені М. Грушевського як академіка ВУАН (відзначення ювілею в 1926 р.) у 1920-х рр. Однак зміна характеристик Української революції в 1930-х рр. призвела до відповідного зсуву пам'яттєвих акцентів щодо постаті М. Грушевського (як і інших діячів національно-визвольних змагань) з конотативними характеристиками представника «буржуазно-націоналістичні кола». Комуністичною пропагандою формувалася негативний образ ученого. Відтак за умови радянської влади йдеться радше не про пам'ять, а про політику «забуття» постаті М. Грушевського.

Помітне зростання інтересу до постаті, творчості й наукового доробку М. Грушевського викликали процеси національного відродження початку 1990-х років. Зокрема, Я. Дашкевич увиразнив кілька фаз процесу повернення М. Грушевського в незалежній Україні. Перша охоплює кінець 1980-х – першу половину 1990-х рр., коли відбувалося «відчорнювання постаті від усіх брудних епітетів, якими нагороджувала його, зокрема, українська т.зв. радянська історіографія». Друга фаза, що почалася від середини

1990-х років, характеризувалася посиленням критичних тонів, особливо в оцінках політичної діяльності Грушевського.

Комеморативні практики: відзначення ювілейних дат; спорудження пам'ятників (показово, що за радянських часів в Україні був лише один пам'ятник діячеві); встановлення меморіальних дошок в Україні та поза її межами (Відень, Холм, Москва); відкриття музеїв (Історико-меморіальний музей М. Грушевського у Києві; Державний меморіальний музей М. Грушевського у Львові); його іменем за останній час названі наукові установи (Інститут української археографії та джерелознавства), навчальні заклади (Барський гуманітарно-педагогічний коледж), вулиці багатьох міст держави та ін.

Однак загалом можна погодитися з думкою В. Масненка, що сучасний образ ученого та політика сформувався на рівні редукційного етапу, і цим можна пояснити значну частину його особливих рис. Складність адекватного осягнення постаті історика пояснюється фактичним незавершенням попереднього науково-критичного етапу. Не тільки українське суспільство, а й фахівці не встигли повністю осмислити його значення. Тому повернення Михайла Сергійовича із забуття відбувалося редуковано відповідно до потреби суспільного розвитку, а швидше сучасної влади. І це стало загальним імперативом у формуванні сучасного образу Грушевського, як історика, організатора науки, громадського та політичного діяча, конструктора сучасної української нації.

Список основних джерел та літератури:

1. Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського / Упоряд. та підгот. текстів та фотоматеріалів, комент. та приміт. А.П. Демиденка. – К. : Веселка, 1992.
2. Винар Л. Михайло Грушевський в українській і світовій історії. У 125-ліття з дня народження / Л. Винар. – Нью-Йорк ; Торонто ; К. ; Париж, 1993.
3. Гирич І. Спадщина М. Грушевського і сьогодення / І. Гирич // Історія України. – 2001. – № 43.

4. Дашкевич Я. Михайло Грушевський як особа і особистість. Передмова / Я. Дашкевич // Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.). – Л.; Нью-Йорк, 1998.

5. Масненко В.В. Формування образу М.С. Грушевського в масовій свідомості сучасного українського суспільства / В.В. Масненко // Український історичний журнал. – 2006. – № 5.

6. Пиріг Р.Я. Михайло Грушевський / Р.Я. Пиріг. – К. : ТОВ «Атлант ЮЕмСі», 2007.

7. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ століття) / В. Тельвак. – К. ; Дрогобич : «Вимір», 2008.

8. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / М. Хальбвакс. – М. : Новое издательство, 2007.

9. Шаповал Ю. Михайло Грушевський / Ю. Шаповал, І. Верба. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 2005.

Руслан Пиріг

Київ (Україна)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ: СУСПІЛЬНЕ СПРИЙНЯТТЯ ІСТОРИЧНОЇ ПОСТАТІ

Нинішнє ювілейне 150-тиліття від дня народження Михайла Грушевського дає цілком слушну нагоду порозмірковувати над вже доволі тривалим процесом його повернення в Україну та суспільним усвідомленням цієї видатної історичної постаті.

Феномен швидкого повернення М. Грушевського в Україну був детермінований низкою об'єктивних і суб'єктивних причин. По-перше, утвердження незалежності України вимагало обґрунтування ідейно-політичних засад новітнього державо- і націотворення. По-друге, постать М. Грушевського імпонувала не тільки національно орієнтованому сегменту українського політикуму. Він влаштовував і фактично правлячу посткомуністичну еліту. Свідченням тому стала постанова Президії Верховної Ради України про відзначення восени 1991 р. 125-ліття від дні народження М. Грушевського. По-третє, становлення в Україні інституту президентства вимагало опори на певну історичну традицію. Адже ні суто парламентська УНР, ні гетьманат П. Скоропадського не вписувалися в схему нової державної конструкції. Тому так легко була реанімована легенда про М. Грушевського – президента України. По-четверте, процес переосмислення нашого минулого, пошук адекватної потребам трансформації суспільства парадигми української історії відводив М. Грушевському роль головного репрезентанта національної історіографії. Шкільні та вузівські підручники стали важливим інструментом його імплементації у свідомість молодого покоління.

Досить повільно з середини 1990-х рр. починають проявлятися ознаки певної стриманості в оцінках М. Грушевського, насамперед

© Руслан Пиріг, 2016

з боку науковців. Осмислення його історіографічної та публіцистичної спадщини, політичної діяльності, обіперті на нові, в основному архівно-документні джерела, давали цілком виразне уявлення про гіперболізацію цієї постаті, зокрема як політичного діяча.

Згодом розпочався наступний етап у формуванні сприйняття М. Грушевського, який можна назвати деміфологізацією. Тепер вже доводилося спростовувати старі й нові міфи. Протоколи засідань Центральної Ради, матеріали преси, мемуари сучасників свідчили, що М. Грушевський не був президентом УНР, оскільки ця парламентська республіка не мала такого інституту. До того ж він особисто очолював конституційну комісію.

Останнім часом отримали досить об'єктивну оцінку світоглядні позиції, ідейні погляди, політична ідеологія М. Грушевського. Безперечно вони не були константними, змінювалися, особливо під впливом політичної практики. Простежується еволюція його автономістсько-федералістських переконань і їх ситуативна кореляція з потребами побудови незалежної держави чи уявленнями про інтеграцію України до інших федеративних/конфедеративних спільнот. Ознаки соціалістичності його світогляду проявилися у вірі в перемогу соціальної революції, праці над капіталом тощо.

Сприйняття постаті М. Грушевського динамічно змінюється разом із світоглядною трансформацією суспільства і адекватно йому є стратифікованим як у соціальному, так й політичному вимірі. Сьогодні найвиразніше усвідомлюються дві іпостасі складної і багатогранної постаті М. Грушевського – ученого і громадсько-політичного діяча. Не вповні осягненими залишаються його духовний світ, морально-етичні принципи, особистісні людські якості.

Список основних джерел та літератури:

1. Шаповал Ю. Михайло Грушевський / Ю. Шаповал. І. Верб. – К., 2005.
2. Кучеренко М. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського) / М. Кучеренко, С. Панькова, В. Шевчук. – К., 2006.
3. Пиріг Р. Михайло Грушевський / Р. Пиріг. – К., 2007.
4. Тельвак В. Біографічні нариси видатних представників європейської культури. Михайло Грушевський (1866–1934) / В. Тельвак, Р. Новацький, В. Тельвак. – Opole : Politechnika Opolska, 2007.

Віталій Тельвак

Дрогобич (Україна)

Вікторія Тельвак

Дрогобич (Україна)

ЮВІЛЕЙНА ГРУШЕВСЬКІАНА ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Цьогорічне широке відзначення ювілею Михайла Грушевського природно стимулює увагу дослідників до життя та діяльності найвидатнішого українського гуманітарія. При цьому особливої цікавості набуває проблематика, пов'язана з практиками прижиттєвого вшанування Великого Українця, що ніби перегукуються із сьогоднішніми святкуваннями. Зазначимо, що серед українських інтелектуалів доби національного відродження М. Грушевський був своєрідним рекордсменом за кількістю та масштабністю влаштованих йому ювілейних заходів – українська громада мала нагоду п'ять разів вітати свого провідника.

Перша ювілейна дата, котрою українці вирішили вшанувати М. Грушевського, мала виразно регіональний західноукраїнський характер. Йдеться про відзначення десятиліття переїзду вченого до Галичини – події, котра за загальним переконанням сучасників, стала поворотним пунктом в історії краю.

Через чотири роки після львівського свята, приятелі та колеги М. Грушевського відзначили двадцятип'ятиліття літературної творчості вченого, що припало на червень 1910 р. Цього разу вшанування львівського професора було помітно масштабнішим: якщо попереднє святкування 1906 р. мало локальний – і за характером відзначеної події, і за святковими заходами – характер, то цього разу відзначення набуло загальноукраїнського розмаху.

Третє ювілейне відзначення було пов'язане з п'ятдесятиліттям життєвого шляху М. Грушевського, котре припало на 1916 р. Сам ювіляр у цей час був на засланні. В Австро-Угорщині з нагоди ювілею М. Грушевського вийшло спеціальне число «Вісника СВУ», повністю присвячене особі ювіляра. Не пройшов повз увагу української громадськості ювілей М. Грушевського і в Російській імперії. Співробітники московської редакції «Украинской жизни», з якою по приїзду до другої російської столиці вчений нав'язав тісні контакти, присвятили ювіляру грудневу книгу часопису, згодом опублікувавши її матеріали окремою брошурою.

Четвертий з черги ювілей М. Грушевського, подібно до першого, мав виразно регіональний західноукраїнський характер і також апелював до факту переїзду видатного вченого до Галичини в 1894 р. В 1919 р. у середовищі галицьких українців виникла ідея відзначити двадцятип'ятиліття цієї події виданням спеціально присвяченого ювіляру тому «Записок НТШ».

Найбільшою масштабністю серед прижиттєвих ушанувань М. Грушевського був позначений останній з черги – п'ятий – ювілей, що за задумом організаторів поєднав у собі сорокаріччя літературно-наукової праці (котре припадало на червень 1925 р.) та шістдесятиріччя життєвого шляху. Найбільш жваво та масштабно на ювілей М. Грушевського відгукнулися в радянській Україні. Також на ювілей М. Грушевського широко відгукнулася українська громадськість і поза межами радянської України. На галицьких теренах та на еміграції українська преса в дні святкувань вийшла з ювілейними дописами, в яких найбільше уваги було приділено характеристиці наукового доробку видатного вченого.

Підсумовуючи огляд ювілейної грушевськіани, насамперед відзначимо її розлогість і багатоформатність: поза сумнівом, жоден інший український учений і громадський діяч того часу не здобувся на таку прискіпливу увагу з боку сучасників.

Список основних джерел та літератури:

1. Пиріг Р.Я. Життя М.С.Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934) / Р.Я. Пиріг. – К., 1993.

2. Шаповал Ю. Занурення у темряву: Михайло Грушевський у 1919–1934 рр. / Ю. Шаповал // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. – К. : Ін-т іст. України НАН України, 2004. – Т. І.

3. Тельвак В. П'ять ювілеїв Михайла Грушевського / В. Тельвак // Український історичний журнал. – 2016. – Вип. 2 (№ 527).

Оксана Юркова

Київ (Україна)

ОСТАННІЙ ЮВІЛЕЙ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО. ІСТОРІЯ ОДНІЄЇ ФОТОГРАФІЇ

В Архіві Наукового товариства ім. Шевченка в Америці (НТШ-А) у фонді Михайла Грушевського зберігається унікальна групово світлина, зроблена під час відзначення останнього ювілею вченого у жовтні 1926 року. На фото разом із визначним істориком бачимо 24 особи. Їх імена наразі нами всі встановлені.

Сидять у першому ряду (зліва направо): Варфоломій Ігнатієнко, Іван Щітківський, Осип Гермайзе, Олександр Грушевський, Володимир Щербина, Михайло Грушевський, Василь Данилевич, Катерина Кондратьєва, Марія Жуковська, Василь Камінський, Іван Кравченко. Стоять (зліва направо): Оксана Степанишина, Василь Денисенко, Іван Мандзюк, Михайло Карачківський, Павло Глядківський, Федір Савченко, Сильвестр Глушко, Ольга Савченко, Людмила Шевченко, Тодор Гавриленко, Кость Антипович. У третьому ряду праворуч стоять (зліва направо): Микола Ткаченко (за Шевченко), Володимир Євфимовський (в окулярах, між Гавриленком та Антиповичем).

Це єдиний відомий відбиток даної світлини. Зберіг та у 1944 р. вивіз фото на еміграцію Михайло Карачківський. Йому – на відміну від більшості інших учнів та співробітників Грушевського, обличчя яких ми тут бачимо, – пощастило уникнути репресій. Після його смерті, що сталась у 1950 р. у таборі для переміщених осіб у Німеччині, дружина дослідника Олена Петрівна Карачківська (уроджена Длугопольська) разом зі своєю старшою сестрою, вдовою визначного українського поета та літературознавця Михайла Драй-Хмари Ніною Петрівною та племінницею Оксаною виїхали до США. Після смерті Олени Петрівни у 1987 р. невеличкий архів

© Оксана Юркова, 2016

її чоловіка, який вона вивезла до Америки, передали на зберігання до Української вільної академії наук у Нью-Йорку, проте фотографії ще залишалися у родині. Одну із них – групову світлину учнів та співробітників М. Грушевського – у 1991 р. племінниця Карачківських Оксана Драй-Хмара Ашер передала до Архіву НТШ-А.

Цю фотографію, вірогідно, саме з цієї відбитки вже публікували. У 1960 р. у Нью-Йорку вийшли друком «Вибрані праці» Михайла Грушевського, що були підготовлені Миколою Галієм до 25-річчя від дня смерті визначного історика. Упорядник збірки атрибував фото як таке, що було зроблене під час святкування 60-річного ювілею акад. М. Грушевського у Києві 3 жовтня 1926 р. На жаль, фото з технічних причин було відтворено неповністю та у поганій якості. Підтекстівку подали із численними помилками в іменах, до того ж двоє осіб праворуч позначені як «невідомі» (насправді, тоді на фото були не встановлені троє осіб). Напевне, М. Галій записував імена співробітників М. Грушевського «з голосу» Олени Карачківської, яка, вочевидь, знала їх всіх, однак, на жаль, не перевірив написання імен та прізвищ за доступними йому джерелами.

Проведена нами науково-пошукова робота дозволила уточнити місце, де була зроблена фотографія. Виявилось, що науковці фотографувались у великій залі Історичних установ у будинку ВУАН по вул. Короленка (нині – Володимирська), 37/29 у квартирі 12а. Ця квартира складалась із кількох кімнат, в яких із 1925 р. розміщувались Науково-дослідна кафедра історії України та інші Історичні установи М. Грушевського, а також перебувала редакція часопису «Україна». Дві маленькі кімнати були виділені під кабінети М. Грушевського та Катерини Грушевської, у ще двох жили секретар академіка Федір Савченко із дружиною і співробітниця науково-дослідної кафедри М. Жуковська. У цьому помешканні Історичні установи розташовувались до 1928 р., коли переїхали у будинок поруч по вул. Короленка (Володимирській), 35. Що ж до дати фотографії, то вона також потребує уточнення, бо 3 жовтня, коли відбувались офіційне вшанування М. Грушевського, знімка зроблена бути не могла через низку причин.

Список основних джерел та літератури:

1. Михайло Грушевський. Вибрані праці. Видано з нагоди 25-річчя з дня його смерті (1934–1959) / Зібрав і упорядкував матеріали М. Галій. – Нью-Йорк: Накладом головної управи ОУРДП в США, 1960.

Ігор Гирич
Київ (Україна)

50-ТИТОМНИК МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО: ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИДАННЯ

Інститут української археографії та джерелознавства НАН України планував видавати повне зібрання творів Михайла Грушевського ще в часах свого заснування на початку 1990-х років. Йому передувало репринтне перевидання «Історії України-Руси», яке продовжувалося до середини 1990-х років. Велику активність та ініціативу щодо видання 50-томника здійснив директор інституту Павло Сохань. Проте розпочати справу вдалося лише на рубежі 1990–2000-х років, коли завдяки Комітету по пресі, одного з його працівників Олександра Кучерука та генерального директора львівського видавництва «Світ» Ігоря Мельника вдалося добитися внесення 50-томника М. Грушевського до серії соціально-значущих видань, фінансованих державою.

Від самого початку, враховуючи розгалужені наукові інтереси видатного вченого, видання планувалося здійснювати силами кількох гуманітарних науково-дослідних інститутів Національної академії наук України. На початку 1990-х науковцями Інститутів історії, археології, літератури НАН України, Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, Українського історичного товариства в США (голова професор Любомир Винар) було здійснено низку видань окремих книжок М. Грушевського, передусім його монографій. Видання п'ятдесяти томника М. Грушевського не знає аналогів у видавничій практиці наукових інституцій України. Найближчим попередником є видання творчої спадщини І. Франка. 50-томником М. Грушевського займалася лише частина співробітників відділу джерел з історії України XIX – початку

XX століть, на базі якого утворили сектор грушевськознавства. Реально в інститутах на постійній основі виданням займалося від 2-х до 3-х людей. В ІАУД це були Ольга Тодійчук і Варвара Шульга. Проте товариство симпатиків і дослідників М. Грушевського з різних інституцій гуманітарного профілю складалося з приблизно десятка осіб. Провідними науковцями, які на сьогодні видали 24 книги творів 50-томника були Світлана Панькова з Меморіального музею М. Грушевського у Києві, Галина Бурлака (Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка), Оксана Юркова (Інститут історії України), Віталій Тельвак (Дрогобицький педагогічний університет).

Розроблена концепція видання усіх творів М. Грушевського передбачала публікацію праць у десяти серіях згідно найголовніших жанрів творчості вченого: «Історія України-Руси», «Історія української літератури», «Твори монографічного характеру», «Історичні студії», «Рецензії, огляди, бібліографічні замітки», «Суспільно-політичні твори», «Літературознавчі і художні твори», «Спогади і щоденники». Поза 50-томником опинилася епістолярна спадщина Михайла Грушевського, яка завдяки матеріальній підтримці Українського історичного товариства під керівництвом Любомира Винара видавалася як окреме багатотомне видання «Епістолярні джерела грушевськознавства», котре є своєрідним доповненням 50-томника. На сьогоднішній день видано шість томів цієї серії. Певним новаційним прийомом було видання «Допоміжної серії», яка мала включати наукову рецепцію творів М. Грушевського – рецензії на його праці в різних світових історіографіях. Також там планувалося видавати й архівні джерела про життя і діяльність Михайла Грушевського.

Томи 17-20 відведено на серію «Щоденники і спогади». Майже підготовлені Світланою Паньковою до друку коментарі до щоденників М. Грушевського, які мають скласти 18-19 томів. Ці томи мають вийти друком наступного року. У 17-му томі буде друкуватися ранній щоденник М. Грушевського 1888–1894 років, який свого часу виходив окремим виданням (упорядник – доктор історичних наук Леонід Зашкільняк). У 20-му томі мають з'явитися «Спога-

ди», які у кінці 1980-х років у журналі «Київ» друкував доктор історичних наук Сергій Білокінь.

На сьогодні закінченими і виданими є серії «Суспільно-політичні твори», «Літературознавчі і художні», «Рецензії та огляди» і здано до видавництва останній том серії «Історичні студії».

Актуальним є питання щодо концепції науково-довідкового опрацювання «Історії України-Руси». Як відомо, видання Інституту української археографії та джерелознавства НАНУ першої половини 1990-х було фототипічним. Воно не містило коментарів і покажчиків, а кожний том не мав своїх передмов. Лише в першому томі було розміщено дві передмови: Омеляна Пріцака та Валерія Смоля разом з Павлом Соханем. За тодішнім планом, схваленим Я. Дашкевичем, планувалося після всіх томів видати окремими книжками іменний, географічний та бібліографічний покажчики. Ці праці було здійснено Я. Федорук і А. Гречилом.

У 2000-х роках завдяки Ярославові Федоруківі вдалося зрушити з мертвої точки англомовний проект видання «Історії України-Руси», зініційований і профінансований відомим канадським меценатом українського походження Петром Яциком. Проект здійснюється на базі Канадського інституту українських студій при Альбертському університеті в Едмонтоні. «Фішкою» англомовного видання стала перевірка і передача за сучасними бібліографічними стандартами усіх посилань М. Грушевського на наукову літературу.

При виданні «Історії української літератури» редколегія сподівається на фахову допомогу з боку Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАНУ. Це вимагатиме залучення нових фахівців, бо наш колишній виконавець Галина Бурлака не є спеціалістом з історії української літератури доби середньовіччя.

Новим у підготовці проекту став проект допоміжної серії 50-томника, яка має налічувати 5 томів, можливо у більше ніж десяти книгах. Для редколегії справжньою знахідкою стало долучення до роботи знаного сучасного грушевськознавця з Дрогобича Віталія Тельвака, який є найкращим на сьогодні фахівцем з проблеми рецепції творчої спадщини М. Грушевського різними історі-

ографіями Європи та Північної Америки. Минулого року вийшов 46 том у двох книгах, де вибрано найцікавіші рецензії і огляди на праці українського історика в російській, польській, німецькій, румунській та інших мовах.

На різній стадії підготовки зараз перебуває видання епістолярної спадщини М. Грушевського, яке виходить в окремій серії (видавцем є Українське історичне товариство) «Епістолярні джерела грушевськознавства». На сьогодні вийшло шість томів: листування М. Грушевського з письменниками і літераторами кінця ХІХ – початку ХХ ст. (два томи), а також Ю. Тищенком, І. Джиджорою, В. Липинським, В. Дорошенком, М. Біляшівським. На стадії підготовки до друку перебувають томи листувань братів Михайла і Олександра Грушевських (взаємне листування) у двох книгах (упорядник Варвара Шульга), листування Мирона Кордуби з М. Грушевським (Олег Купчинський), листи М. Грушевського до етнографів у двох томах (Валерій Старков), листування Олександра Лотоцького з М. Грушевським (упорядник Валентин Кавунник) та деякі інші.

Видання повної спадщини М. Грушевського є не лише завданням Інституту української археографії та джерелознавства, його зобов'язанням перед Президією НАНУ. Це важлива державне і культурне завдання, данина пам'яті нашого народу відроджувачу новітньої української держави у ХХ столітті. Коли ми розпочинали проект 50-томника більшість сподівалася, що побачить хіба кілька томів, і на тому воно тихо згасне, як більшість подібних багатотомників. Нині ми маємо вже половину запланованого видання. Хотілося б вірити, що наступні 10 років сповістять про закінчення 50-томника, принаймні томів із творами вченого.

Список основних джерел та літератури:

1. Сохань П. Від редакційної колеги / П. Сохань // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)».

2. Гирич І. П'ятдесятитомник творів Михайла Грушевського / І. Гирич // Український історичний журнал. – 2016. – № 2.

3. Гирич І. Неопубліковане в київській архівній спадщині М. Грушевського й справа видання повного зібрання творів історика / І. Гирич // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. пр.: На пошану історика, засл. діяча науки і техніки України, д-ра іст. наук Марії Дмитрієнко (до 35-річчя наук. діяльності). – К., 1997.

4. Гирич І. Документи академіка М. Грушевського у фонді 1235 ЦДІА України у м. Києві / І. Гирич // Архіви України. – 1989. – № 4.

Алла Атаманенко
Острог (Україна)

ПОСТАТЬ М. ГРУШЕВСЬКОГО У ЗАКОРДОННОМУ УКРАЇНОЗНАВСТВІ (1930-і – 1991 РР.)

В історіографічній ситуації, яка існувала в радянській Україні від початку 30-х до другої половини 80-х років, наукове дослідження життя, творчості та діяльності М. Грушевського було можливим лише закордоном (хоча тут треба враховувати відсутність нормального доступу до джерельної бази та особливості впливу політичних переконань дослідників на їх наукову творчість). Сьогодні існує кілька спроб періодизації розвитку грушевськознавства, але всі вони включають загальні основні етапи, які можна подати як 1) прижиттєвий, 2) від смерті історика до 1966 р. (до початку систематичного наукового дослідження в діаспорі), 3) від 1966 по 1989 – діаспорний, 4) сучасний (від 1989 до сьогодні). Кожен із цих періодів має свої характерні риси. Дослідження періоду вивчення доробку історика за його життя, до 1934 р., хоч і ґрунтувалися на наукових засадах, на жаль, не стали (і не могли стати) систематичними. Одночасно формувалася джерельна база грушевськознавства. Періоду від 1934 до 1966 р. притаманні як об'єктивні дослідження, так і фальсифікація діяльності та творчості вченого. Серед найґрунтовніших праць цього часу варто назвати аналітичні біографічні статті Л. Біласа, Дж. В. Сімсона, С. Горакка. Від 1966 р. відбувалося оформлення методологічної і дисциплінарної структури, планування її розвитку, поширення тематики досліджень. Недоліком розвитку грушевськознавства у цей період була неможливість використання джерел, які зберігалися в Україні, хоча на основі запровадження до наукового обігу джерел західних архівів поширювалася джерельна база та проводилися дослідження фактологічного і концептуального характеру. І, нарешті,

© Алла Атаманенко, 2016

з відродженням незалежної України, дослідники почали запроваджувати до наукового обігу багатющу джерельну базу, недоступну раніше. Крім традиційних форм і методів розвитку грушевськознавства встановилася співпраця між науковими установами й університетами в діаспорі та Україні, яка пов'язана з організацією наукових конференцій, з підготовкою та виданням нових джерел, праць історика, нових досліджень. Значне розширення (кількісне і якісне) джерельної бази, збільшення рядів дослідників-грушевськознавців, які є представниками різних наукових генерацій, стали головними критеріями для виокремлення цього періоду.

У середині 1930-х – 1940-х рр. вчені діаспори й території України, що не перебувала під радянською владою, відзначали пам'ять Великого Українця. Було видано німецькомовний збірник «Проф. Михайло Грушевський. Його життя та його творчість (1866–1934)». Кілька видань з різних причин так і не вийшли, зокрема збірник НТШ на пошану Грушевського та «Збірник» Українського наукового інституту у Варшаві.

30 січня 1944 р. в Музеї Визвольної Боротьби України в Празі відбулося засідання з нагоди 10-ліття смерті вченого, а пізніше було опубліковано кілька статей, більшість яких мали аналітично-мемуарний характер.

В 40-х – середині 60-х рр. в оригіналі та перекладі перевидувалися праці М. Грушевського. Серед них найпомітнішими були англомовний переклад «Історії України» за редакцією О. Фредеріксена та передмовою Г. Вернадського, повне репринтне перевидання «Історії України-Руси» та «Історії української літератури» (в 5-ти т.) у видавництві «Книгоспілка» з аналітичними вступними статтями Б. Крупницького та Д. Чижевського. В середині 50-х – в першій половині 60-х років кількість статей в періодиці збільшилася працями та спогадами М. Андрусика, О. Домбровського, В. Дорошенка, В. Дубровського, О. Оглоблина, М. Стахова, О. Шульгина та ін. Протягом всього часу редагування І. Борщак журналі «Соборна Україна» та «Україна» в них з'являлися матеріали, пов'язані з Грушевським. У рік 90-ліття вченого було опубліковано статтю Л. Винара з порівнянням історичних погля-

дів І. Франка та М. Грушевського, та дослідження Л. Біласа, в якому вперше в українській та німецькій історіографії було зроблено вдаль спробу проаналізувати ідеологію та світогляд (історіософію) М. Грушевського в контексті виявлення можливих впливів на його погляди та творчість. Статтю про В. Липинського зі згадками про М. Грушевського опублікував Я. Пеленський, автор дисертації про погляди Грушевського та Липинського.

19 грудня 1954 р. в Колумбійському університеті в рамках конференції з нагоди 200-ліття університету відбулася урочиста конференція УВАН у США пам'яті М. Грушевського. Від 1964 р. дослідження постаті М. Грушевського з'являлись на сторінках журналу «Український історик», де від 1966 р. було започатковане комплексне дослідження проблеми та створення джерельної бази. Пізніше Л. Винарем було розроблено структуру наукового напрямку грушевськознавства.

Висловлена Л. Винарем пропозиція видання англomовного перекладу «Історії України-Руси» М. Грушевського викликала жваве обговорення у 1966–1967 р. на сторінках періодичних видань, спробу реалізації проекту науковими організаціями діаспори. Реалізувати проект вдалося вже у 1990-х–2000-х рр. Канадському інституту українських студій.

Восени та взимку 1966–1967 рр. з'явилося кілька окремих ювілейних статей про М. Грушевського в періодичних виданнях, число «Вільної України» пам'яті історика зі статтями і спогадами про Грушевського, і навіть невелика популярна книга – спроба створення його біографії. Але найбільшу увагу привернула до себе публіцистична стаття відомого історика й тюрколога, пізнішого засновника УНІГУ Омеляна Пріцака в журналі «Листи до приятелів», в якій в цілому негативно оцінювалося діяльність і творчість М. Грушевського. Вона майже відразу викликала заперечення з боку вчених і громади. Втім, дискусія щодо статті так і не розгорнулася, бо О. Пріцак до висловлених в ній поглядів в інших публікаціях не повертався й на критику не відповідав. У пізніших працях дослідника, які мають вже зовсім інше оціночне спрямування, дискусійні тези не повторювалися, а обґрунтовуючи потре-

бу створення нової української наукової школи в Гарвардському університеті, у 1973 р. її засновник відносив себе до школи Антоновича-Грушевського (вважаючи, що вона мала розвиток в учнях київського вченого, в учнях учнів і т.д.).

Отже, підсумовуючи, зауважимо, що не зважаючи на дослідження, які з'явилися у 1950-х–1960-х рр., постать М. Грушевського – і як автора фундаментальної «Історії України-Руси», і як політика – керівника Української держави – не досліджувалася систематично. В деяких з досліджень його діяльність висвітлювалася негативно, що було викликано не лише прагненням об'єктивності, а й політичними переконаннями авторів спогадів чи статей, які не могли пробачити Грушевському втрат часів Центральної Ради, його несподіваного «полівіння», повернення в радянську Україну тощо. Тому в середині 60-х років минулого століття в українській історіографії постала проблема систематичного вивчення наукового та творчого доробку М. Грушевського, його діяльності. Була відсутня його наукова біографія, спеціальна бібліографія праць, недостатньо і неповно було проаналізовано його погляди, що в значало й потребу пошуку архівної грушевськiяни, дослідникам не були доступними більшість праць історика, що вимагало їх пошуку і перевидання. Ці завдання спробувало виконати УІТ.

УІТ також підтримало роботу Томаса Приймака «Михайло Грушевський: політика національної культури», що вийшла друком у 1987 р. Однією з останніх статей цього періоду, опублікованій у січні 1989 р. в 39 томі журналу «History Today» стала праця того ж дослідника «Hrushevsky and the Ukraine's «Lost» History», в якій автор розглядав вплив М. Грушевського на вивчення періоду Київської Русі.

Список основних джерел та літератури:

1. Білас Л. Криза нашого образу історії / Л. Білас // Українська літературна газета. – Мюнхен, 1957. – Т.3. – №10 (28).
2. Simpson G.W. Hrushevsky, Historian of Ukraine / G.W. Simpson // The Ukrainian Quarterly. – 1944. – No.2.

3. Horak S. Mykhailo Hrushevsky: Portrait of a Historian / S. Horak // Canadian Slavonic Papers. – 1968. – No.3.

4. History of Ukraine by Michael Hrushevsky / Ed. by O.J. Frederiksen. – Yale : Yale University, 1941.

5. Thomas M. Prymak. Mykhailo Hrushevsky : The Politics of National Culture. – Toronto : University of Toronto Press, 1987.

Юрій Святець

Дніпро (Україна)

**КОМП'ЮТЕРНІ ТЕХНОЛОГІЇ
РЕКОНСТРУКЦІЇ МЕРЕЖІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ
КОМУНІКАЦІЙ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО
НА ОСНОВІ ЕГО-ДЖЕРЕЛ**

Ідея даного дослідження ґрунтується на тезі, що наука як колективна творчість є процес інтелектуальної взаємодії її учасників. Множина контактів вчених творить мережу інтелектуальних комунікацій, в яких відбувається обмін текстами, або творення меганаративу. Французький філософ, культуролог і медіатеоретик П'єр Леві (фр. *Pierre Lévy*, народ. 1956 р.) ввів поняття «колективний інтелект» (*Collective Intelligence*), охарактеризувавши його як діяльність одних, що пристосовується до діяльності інших, перевершує, живить її й при цьому породжує сукупний результат, що перевищує індивідуальні здібності учасників.

Канадський філософ, медіатеоретик Герберт Маршалл Маклюен (англ. *Herbert Marshall McLuhan*, 1911–1980) зауважував, що запровадження паперових комунікацій / повідомлень прискорює рух інформації й спричиняє зміни в суспільних угрупованнях та творення нових спільнот. Американський соціолог Рендалл Коллінз (англ. *Randall Collins*, народ. 1941) зауважив, що індивіди, що сформулювали ідеї історичного значення, вміщені до типових соціальних структур (*patterns*): інтелектуальні групи, ланцюжки видатних вчителів та учнів й структури суперництва, до того ж сам комунікативний процес творить мислителів як власні вузли. Тому з позицій розуміння поведінки усієї множини індивідів нам треба знати, яка на вигляд мережа в цілому, з якою кількістю людей кожен індивід контактує та як співвідноситься з іншими культурними та емоційними ресурсами для здійснення інтелектуального

© Юрій Святець, 2016

ритуалу. Реконструювання мережі інтелектуальних комунікацій потрібне для відтворення загальної конструкції ідеї.

Узагальнюючи розглянуті аспекти інтелектуальних комунікацій можна побудувати базову модель їх мережі, яку можна формалізувати та реконструювати на основі історичних документів. Таку мережу коректно уявити як систему взаємопов'язаних вузлів (інтелектуалів). Для цього доцільно скористатися засобами теорії графів. Установити наявність зв'язків можна на основі надійної статистики звернень конкретного вченого до іншого. Формалізацію повідомлень можна здійснити методами контент-аналізу, який дозволяє певне спрощення потоку тексту до стандартного набору статистично оброблюваних символів, що відображають наявність, інтенсивність або частоту відповідних характеристик досліджуваного явища чи процесу.

Найбільш адекватним масивом документів, які прямо вказують на міжособистісні комунікації, є епістолярний комплекс, що інтегрує в собі й мережу контактів й семантику повідомлень. Археографічні публікації епістолярії М.С. Грушевського роблять доступними для істориків комунікації вченого. Проте масив листів доволі великий і різноманітний, тому його вивчення інтелектуальних комунікацій класичними методами та засобами, на мою думку, малоефективний.

Альтернативою до статичної конструкції друкованого слова нині є електронний текст, який дозволяє розгортання семантичних кластерів завдяки можливості прямого вписування додаткових маркерів. Вони не змінюють початковий лінійний текст, а створюють передумови для супроводження його додатковими семантичними мережами, що є втіленням коеволюції ідей, наприклад, інших істориків.

Сучасні комп'ютерні технології забезпечують дослідника інтелектуальної спадщини істориків засобами й методиками уніфікованої семантичної розмітки окремих текстів (зокрема й колекцій листів) як елементів суцільного інформаційного масиву. Одним із визнаних в гуманітарній сфері сегментів розмітки історичних джерел є стандарт *TEI (Text Encoding Initiative)*. Розмітка тексту

дозволяє проставити семантичні маркери, що ідентифікують/уточнюють антропоніми, топоніми, дати та інші важливі факти. Інформаційні технології забезпечують історика необхідними засобами автоматизованого оперування цифрованими текстовими масивами. Такий підхід відповідає завданням *Digital History* – сучасних прикладних проектів, покликаних удосконалити роботу істориків на основі комп'ютерних технологій, полегшити доступ користувачів до цифрованих історичних ресурсів, покращити рівень їх наочності та візуальної репрезентації. Одним з напрямів *Digital History* називають застосування інтерактивних гіпермедійних технологій, експериментальних форматів, що відрізняються від «лінійного нарративу».

Список основних джерел та літератури:

1. Бородкин Л. И. Digital History : применение цифровых медиа в сохранении историко-культурного наследия? / Л. И. Бородкин // Историческая информатика. Информационные технологии и математические методы в исторических исследованиях. – Барнаул, 2012. – № 1.
2. Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори (1904–1914) / упоряд. : С. Панькова, В. Пришляк. – К. ; Нью-Йорк ; Париж ; Л. ; Торонто, 2008.
3. Листування Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка (22 листопада 1897 – 5 квітня 1918) / упоряд.: І. Старовойтенко, О. Тодійчук. – К. ; Нью-Йорк, 2010.
4. Коллинз Р. Социология философий. Глобальная теория интеллектуального изменения / Р. Коллинз. – Новосибирск : Сибирский хронограф, 2002.
5. Маклюэн Г. М. Понимание Медиа : внешние расширения человека / Г. М. Маклюэн. – М. : Жуковский : КАНОН-пресс-Ц; Кучково поле, 2003.
6. Свами М. Графы, сети и алгоритмы / М. Свами, К. Тхуласираман. – М. : Мир, 1984.
7. Krippendorff K. Content analysis : an introduction to its methodology : 2nd ed. / K. Krippendorff. – Thousand Oaks, California ; L. ; N. Dehli : Sage Publications, Inc., 2004.
8. Levy P. Collective Intelligence / P. Levy. – Cambridge, MA : Percus Books, 1997.

9. Neuendorf K. A. The Content Analysis Guidebook / K. A. Neuendorf. – Thousand Oaks, California ; L. ; N. Delhi : Sage Publications, Inc., 2002.

10. TEI P5 : Guidelines for Electronic Text Encoding and Interchange / edited by C. M. Sperberg-McQueen and Lou Burnard. – Text Encoding Initiative Consortium, 2016. – Version 3.0.0. Last updated on 29th March 2016, revision 89ba24e. – LVI, 1797 pp. : [Electronic resource]. – URL: <http://www.tei-c.org/release/doc/tei-p5-doc/en/Guidelines.pdf>.

Юрій Макар

Чернівці (Україна)

Віталій Макар

Чернівці (Україна)

ЗАСНОВНИК НАПРЯМУ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ГРУШЕВСЬКОЗНАВСТВО

Вересень 2016 року – 150 років від дня народження видатного українського вченого і державного діяча *Михайла Грушевського*. У січні 2017 року виповниться 85 років від часу, коли побачив світ інший визначений український вчений – *Любомир Винар*, засновник дослідницького напрямку, який у науковому світі назвали *Грушевськознавством*. Дві дати, які розділяє заледве три місяці, видаються доволі символічними.

Наукова діяльність Грушевського припала на роки важких випробувань для українського народу наприкінці XIX – у першій третині XX століть. Як виявилось згодом, найважчими стали роки Першої світової війни і ті, що за ними слідували, коли відбувалася Українська революція, створення Української Народної Республіки, її повалення більшовицькою Росією. Чотиритомник документів про ці події, що вийшов у 60-х роках минулого століття у Відні німецькою мовою, автори-укладачі влучно назвали «Події 1914–1922 років в Україні: їх сенс та історичне значення». Після них наступили ще важчі часи, коли у ході будівництва *найсправедливішого суспільства* відбувався масштабний *геноцид* українського народу, під час якого видатний вчений і український державотворець пішов із життя.

Якщо проводити паралелі, то Любомир Винар походив з родини старшини Українських січових стрільців, доля якого закинула далеко від рідного Львова і який став всебічним дослідником істо-

© *Юрій Макар, Віталій Макар, 2016*

рії українського державотворення на базі концепції Михайла Грушевського. Відірваний від материнської землі, він впродовж десятиліття розвивав і плекав ідею Грушевського про *окремність українського народу* і відмінний від російського шлях формування української державності.

У важкі часи панування марксистсько-ленінської ідеології в УРСР праці Михайла Грушевського потрапили під заборону. Категорично заборонялося не лише ними користуватися, але й навіть думати про якусь відмінність розвитку українського суспільства від загальносоюзного, тобто російського.

На цьому тлі особливо важливими стали дослідження Любомира Винара, присвячені проблемам державотворчого процесу в Україні, здійснювані далеко від неї – на території США. Тепер, з висоти часу, можна сміливо говорити про те, що зусиллями Любомира Винара та багатьох інших українських учених, яких доля виштовхнула з України, справа *української державності* не лише не завмерла, на що розраховували ідеологи *соціалістичного будівництва* в УРСР, але й потужно розвинулася, а згодом повернулася туди, де їй належало бути – в Україну.

Наукова спадщина Михайла Грушевського стала надбанням не лише українських вчених. Ті з них, хто опинився поза межами України, завбачливо подбали про те, щоб донести її до вчених і громадськості інших країн. Ще з 50-х років минулого століття в американських та канадських наукових виданнях з'явилося чимало дописів англійською мовою про наукову діяльність Михайла Грушевського та перекладів його творів. Тепер вже нікого не здивуєш подібними публікаціями, бо зусиллями науковців Канадського інституту українських студій Альбертського університету (Канада) та Українського дослідного інституту Гарвардського університету (США) виходить багатотомне англomовне видання творів видатного українського історика, що доносить до наукової громадськості цих та інших країн основні положення українського державотворення, розроблені століття тому Михайлом Грушевським.

З розпадом СРСР відкрилися можливості повернення в Україну здобутків засновників *Грушевськознавства*, передусім Любомира

Винара, та їх подальший всебічний розвиток вченими вже в Україні. Загалом, *Грушевськознавство* як напрям наукових досліджень, започатковане в силу об'єктивних причин у діаспорі, нині розвивається спільними зусиллями українських вчених на Батьківщині та поза нею.

Автори, готуючи матеріал, користувалися матеріалами опублікованих документів і дослідницькими працями.

Список основних джерел та літератури:

1. Атаманенко А. Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність (1965–1991) / А. Атаманенко. – Острог, 2010.
2. Винар Л. Грушевськознавство. Генеза й історичний розвиток / Л. Винар ; ред. І. Гирич. – К. ; Львів ; Париж ; Нью-Йорк ; Торонто, 1998.
3. Подвижник української історичної науки / ред. Ю. Макар і ін. – Чернівці, 1999.
4. Листування Михайла Грушевського / ред. Л. Винар та ін. – К. ; Нью-Йорк ; Париж ; Львів ; Торонто, 1997. – Т. 1.
5. Листування Михайла Грушевського / ред. Л. Винар та ін. – К. ; Нью-Йорк, 2001. – Т. 2.
6. Листування Михайла Грушевського / ред. Л. Винар та ін. – К. ; Нью-Йорк. – Т. 3.
7. Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe / Von Theophil Hornykiewicz. – Bände 1–4. – Philadelphia, Wien, 1966–1969.

Анастасія Хеленюк
Острог (Україна)

РОЛЬ ЛЮБОМИРА ВИНАРА В РОЗВИТКУ НАУКОВОГО ГРУШЕВСЬКОЗНАВСТВА В ДІАСПОРІ

У своїй автобіографічній статті «Як я став грушевськознавцем» Л. Винар виокремив ряд причин, які, як він вважає, здійснили значний вплив на його рішення зайнятися вивченням постаті М. Грушевського, його наукової творчості, громадсько-політичного та наукового життя. Серед основних причин він вказує неоднозначне сприйняття творчості Грушевського в еміграційному науковому середовищі, де надто критично оцінювали історіографічну спадщину М. Грушевського як «народника», котрий, недооцінював або ігнорував розвиток державності в українському історичному процесі. Ще одним важливим фактором, який спонукав Л. Винара розпочати грушевськознавчі дослідження, була систематична фальсифікація головних історичних концепцій Грушевського радянськими істориками. З середини 1950-их рр. Л. Винар розпочинає систематичне вивчення М. Грушевського: різних аспектів його творчості, життя і багатогранної діяльності.

Л. Винар є автором цілого ряду праць, присвячених різним аспектам біографії та наукової творчості М. Грушевського, аналізу його теоретичних поглядів на історію України та загальний історичний процес. Багато уваги дослідник приділяв вивченню біографії М. Грушевського, а також його науково-організаційної й громадсько-політичної діяльності.

Принципове значення має трактування Л. Винаром ролі М. Грушевського в розвитку «народницького» та «державницького» напрямів української історіографії. Зокрема, він стверджує, що державницька школа вийшла з школи української національної історіографії М. Грушевського, який навіть не заперечував сво-

го «державництва», оскільки в його працях були присутні і «народницькі», і «державницькі» елементи. Таким чином, Л. Винар розглядає обидва напрями як логічний, взаємозумовлений, поступальний процес розвитку науки.

Ще одним із важливих аспектів досліджень Л. Винара було з'ясування ним поняття «історична школа» і принципів його застосування до істориків, що були пов'язані своєю науковою творчістю з М. Грушевським. Новизна у підході до тлумачення цього терміну полягає насамперед в тому, що він розглядає його в двох аспектах – педагогічному (зв'язок учитель-учень хоча б на першому етапі функціонування школи) і методологічному (спільність методів і форм роботи, близькість тематики досліджень). Професор Винар підкреслює еволюційний характер зародження і розвитку шкіл української наукової історіографії. В цьому контексті він говорить про спорідненість та, навіть, генетичну пов'язаність школи істориків М. Грушевського з державницькою школою.

Найбільшим внеском Л. Винара в дослідження постаті М. Грушевського є теоретичне обґрунтування грушевськознавства як окремої наукової дисципліни, яку вчений визначив як «окрему наукову ділянку українознавства, яка займається систематичним вивченням життя, діяльності і творчості Михайла Грушевського». З того часу грушевськознавство розвивалось і еволюціонувало, перетворившись в окрему міждисциплінарну науку, яка займається систематичним вивченням життя, діяльності і творчості Михайла Грушевського, а також вивчає дослідження, присвячені вченому і його добі.

Найповніше обґрунтування теорії і методології грушевськознавства здійснено Л. Винаром у праці «Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток» (1998 р.). Як і кожна академічна дисципліна, грушевськознавство має свою структуру і свою специфічну побудову. Крім того, Любомир Винар запропонував графічну модель дисциплінарної структури грушевськознавства, яка включила основні ділянки творчості видатного історика. Ця модель охоплює методологію, теорію, джерельну і бібліографічну основу дисципліни, спеціальні історичні дисципліни, суспільні та гуманітарні науки з їхніми напрямками. Вони у значній мірі від-

дзеркалюють діапазон творчої спадщини М. Грушевського, яка охоплювала тематично понад 40 галузей знання. Особливу увагу в теорії грушевськознавства Л. Винар приділяє методам дослідження творчості М. Грушевського. Л. Винар також сформулював завдання грушевськознавства і грушевськознавців.

В цілому можна ствердити, що праця Л. Винара, присвячена дослідженню життя і діяльності М. Грушевського, становить одну з ключових частин його багатогранної творчості. Ним були написані наукові дослідження про окремі періоди громадсько-політичної й наукової діяльності М. Грушевського, історіографічні нариси про творчість історика, проаналізовано і опубліковано величезну кількість архівних матеріалів, видано історичну бібліографію видатного українського історика. Л. Винар сформулював і теоретично обґрунтував саме поняття грушевськознавства, як нової галузі науки, що базується на своїй дисциплінарній структурі, методології наукового дослідження і джерельній базі, яка постійно збагачується. Л. Винар став автором великої кількості монографій, статей, рецензій та заміток, присвячених М. Грушевському. Бібліографія його праць лише з цієї тематики нараховує понад 300 позицій.

Список основних джерел та літератури:

1. Атаманенко А. Розвиток грушевськознавства в діаспорі / А. Атаманенко // Український історик. – 2006/2007. – Ч. 4/1-2.
2. Винар Л. Грушевський і Наукове Товариство ім. Шевченка. 1892–1934. / Л. Винар. – Нью-Йорк ; Дрогобич, 2006.
3. Винар Л. Думки з приводу п'ятдесятих роковин смерті Михайла Грушевського : Вступ до грушевськознавства / Л. Винар // Український історик. – 1984. – Ч.1-4.
4. Винар Л. Думки про грушевськознавство (генеза, структура, завдання) / Л. Винар // М. Грушевський і українська історична наука. Збірник матеріалів конференцій. – Львів, 1999.
5. Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. Статті і матеріали / Л. Винар. – Нью-Йорк ; К. ; Торонто, 1995.
6. Винар Л. Як я став грушевськознавцем (Замість передмови) // Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. Статті і матеріали. – Нью-Йорк ; К. ; Торонто, 1995.

7. Гирич І. Засновник грушевськознавства / І. Гирич // Винар Л. Грушевський: історик і будівничий нації. Статті і матеріали. – Нью-Йорк ; К. ; Торонто, 1995.

8. Гирич І. Професор Любомир Винар і сучасне грушевськознавство / І. Гирич // Винар Любомир. Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток. – К., 1998. – (Серія: «Грушевськіяна»).

9. Домбровський О. Грушевськіяна в «Українському Історіку» / О. Домбровський // Український історик. – 1973. – Ч. 3-4.

10. Жуковський А. Любомир Винар: Життя, діяльність і творчість (З нагоди 50-ліття наукової діяльності) / А. Жуковський // На службі Клію : Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – К. ; Нью-Йорк ; Торонто ; Париж ; Львів, 2000.

11. Калакура Я. Теоретично-методологічні засади української історіографії (За працями проф. Любомира Винара) / Я. Калакура // На службі Клію: Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – К. ; Нью-Йорк ; Торонто ; Париж ; Львів, 2000.

12. Ковальський М. Теоретичне обґрунтування грушевськознавства / М. Ковальський, А. Атаманенко // Проблеми історії України. Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2001.

Алла Киридон

Київ (Україна)

Сергій Троян

Київ (Україна)

М. ГРУШЕВСЬКИЙ І ОСНОВНІ ЕТАПИ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

На сучасному історичному етапі вирішальний вплив на розвиток процесів державотворення в Україні впродовж останніх двох з половиною десятиліть справляє реальний хід утвердження та конституювання нашої держави як форми територіально-політичної організації українського народу, яка покликана забезпечити йому найкращі умови для економічного, соціального та духовного розвитку. Звідси, вести мову про реалії нашої незалежності доцільно через призму виокремлення та характеристики головних етапів історичного розвитку і державотворення та сучасного державотворчого процесу в Україні.

Інтерпретаційні моделі державотворчих процесів минулого мали вплинути на формування думки про споконвічні прагнення українців до незалежності, але в той же час, як це не парадоксально, репродукування відчутно залежало від впливу реальних масових стереотипів, конструйованих сучасністю (соціальними і політичними потребами суспільства). Між тим, осмислення процесів державотворення в Україні потребує максимально точного, об'єктивного відтворення подій і фактів минулого. Проте в науковому загалі досі триває реконструкція морально-застарілих історичних міфів радянської доби з нерідко властивим їм майже повним ігноруванням самотутніх процесів державотворення в Україні. Адже сутністю схем радянської історіографії було зде-

більшого фактологічне наповнення (за принципом аналогій) концептуальної схеми загальної історії СРСР.

У цьому контексті зберігає свою актуальність звернення до наукової спадщини знаного українського історика, громадського та політичного діяча, академіка ВУАН М.С. Грушевського, який у своїх працях сконструював концепцію українського державотворення, вилонувавши цей процес в окреме історичне річище. Значимість його концепції для сьогодення підтверджує і той факт, що згідно Указу Президента України № 63/2015 від 09 лютого 2015 р. «Про відзначення 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського» 2016 рік в Україні проголошено роком Михайла Грушевського.

На нашу думку, доволі проблематично віднайти той період розвитку української державності, коли можна було б говорити про нормальний функціональний розвиток державотворчих процесів. Методом ретроспекції нами виокремлено основні етапи державотворення в Україні. При цьому автори усвідомлюють умовність виділених етапів, оскільки визрівання державотворчих тенденцій продовжувалося і в періоди перебування українських земель у складі інших держав (литовсько-польська доба, у складі Російської та Австро-Угорської імперій тощо).

Першим із них (дискусійним) є трипільська культура – *державна Аратта* (розквіт у IV – III тис. до н.е.). В основі міркувань про початок відліку процесу державотворення в Україні від трипільської культури покладено дослідження археолога Ю. Шилова та розвідки Ю. Канигіна. Першою протослов'янською державою (дискусійна думка) стало *Антське царство* (I століття до нової ери – 602 рік). О. Шахматов, М. Погодін, С. Соловйов та інші історики вважали антів протослов'янами. Цікаво, що М. Грушевський дотримувався думки, що анти – прямі предки українського народу або навіть «перші українці». Період існування держави (Київська Русь, *Руська земля* охоплює IX сторіччя – 40-і роки XIII століття. Порушена ще М. Грушевським проблема історичної спадщини Київської Русі, до цього часу залишається доволі гострою. Очевидно варто визнати, що Київська Русь не була державою в су-

часному розумінні цього слова. Розглядати її як таку – означало б приписувати їй вищий рівень політичної організації.

Доба *Галицько-Волинської Русі* (1199–1340-і роки). На думку М. Грушевського, саме Галицько-Волинське князівство було безпосереднім спадкоємцем політичних та культурних традицій Києва. Натомість учень видатного історика – С. Томашівський називав це князівство першою безпосередньо українською державою і вважав, що саме з Галицько-Волинської держави слід вести відлік історії української держави, оскільки до складу цього утворення входили лише етнічні українські землі.

Державне утворення *Військо Запорозьке* постало в ході Національної революції середини XVII століття. Варто враховувати характер цієї держави, зумовлений військовими діями, часто умовними територіальними межами, особливостями формування адміністрації тощо.

На думку вітчизняних істориків О. Апанович, О. Гуржія, В. Смолія, В. Степанкова, Р. Іванченко та інших, українська державність з яскраво вираженими етнічними рисами в середині XVII століття існувала вже у завершеному вигляді.

Державні одиниці *періоду Національно-визвольних змагань 1917–1921 років* були представлені Українською Народною Республікою періоду Української Центральної Ради; Українською Державою періоду Гетьманату Павла Скоропадського; Українською Народною Республікою часів Директорії; Західноукраїнською Народною Республікою. Окрім національних державних утворень у цей період тричі встановлювалася радянська (більшовицька) влада в Україні. Мусимо констатувати, що спроба реалізувати в цей час на практиці М. Грушевським і його соратниками повноцінний український державницький проект завершилася невдачею.

Україна в складі *Союзу Радянських Соціалістичних Республік* мала державність у вигляді Української Соціалістичної Радянської Республіки – Української Радянської Соціалістичної Республіки (грудень 1922 – 1991 роки).

Згідно з Конституцією, затвердженою в березні 1919 року, УСРР була «незалежною і суверенною державою», мала власні

органи державної влади, столицю (з 1919 до 1934 року – Харків), бюджет, державний гімн, герб, прапор. Та фактично всі ці ознаки державності виявилися суто декларативними. Конституційні акти 1937 та 1978 років суттєво стану справ не змінювали.

Проголошення незалежної України 24 серпня 1991 року поклало початок *сучасному періоду державотворення, який у 2016 році відзначив свій перший 25-річний ювілей*. Аналіз характеру процесів державотворення в Україні у певному сенсі дозволяє констатувати унікальність, а не універсальність історично-обумовлених етапів державності.

Віолетта Дутчак

Івано-Франківськ (Україна)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І УКРАЇНСЬКЕ КОБЗАРСТВО

Для української історії та культури постать М. Грушевського – знакова. Його доробок не втрачає своєї актуальності й до сьогодні залишається джерелом й відправним пунктом для подальших досліджень в різних напрямках української гуманітаристики, зокрема історії, етнології, джерелознавства, археології, культурології, фольклористики, літератури й мистецтва.

Як історик-патріот і творець парадигми української національної державності, М. Грушевський не міг оминати важливі питання розвитку українського мистецтва, до яких, зокрема, належить і кобзарство, як вияв унікального культурного феномену українців. Кобзарі були носіями і трансляторами як реальних, так і узагальнених фактів історії України, її духовних надбань засобами музичного відтворення у співі й грі на кобзі-бандурі. Період кінця ХІХ – початку ХХ ст. характеризується появою цілої плеяди вчених, котрі вивчали історію кобзарського мистецтва, зокрема репертуар, соціальний стан, побут виконавців, і завдяки яким склалася цілісна музично-етнографічна картина розвитку кобзарства в Україні. Зокрема, М. Грушевський, поряд з Л. Українкою, К. Квіткою, Ф. Колессою, ініціював збір, опрацювання й видання пам'яток українського фольклору, серед яких він особливої ваги надавав кобзарському епосу. У 1925 р. ним був створений Кабінет примітивної культури та її пережитків у побуті й фольклорі України, який очолила його донька Катерина Грушевська. Завдяки ініціативі й старанням М. Грушевського та К. Грушевської були зафіксовані й видані унікальні записи думового епосу кобзарів кінця ХІХ – початку ХХ ст. «Конкретна концепція видання, продумана

© Віолетта Дутчак, 2016

система історико-літературного аналізу, багатий репертуар текстів та ґрунтовні наукові коментарі до них зробили відомою цю працю не лише в тогочасній Росії, але й у Європі». За задумом М. Грушевського, планувалося видати 6 томів українських народних дум: 1-й та 2-й томи – тексти дум у всіх відомих варіантах з великим науковим апаратом, 3-й – музичні записи дум, що їх готував Ф.М. Колесса; 4-й том – «другорядні явища думового мистецтва»: кобзарські пародії на думи (жартівливі пісні у формі дум) та тексти; 5-й та 6-й томи – «обслідування літературних паралелів і вияснення основних мотивів сеї поезії».

Звернення до феномену кобзарства спостерігаються й у багатьох роботах М. Грушевського, зокрема в «Історії української літератури». В його концепції українська література постає як система з «самодостатньою генетичною основою й структурою». На сторінках монументального і ґрунтового наукового дослідження М. Грушевського, значна увага надана джерелам літератури, зокрема й фольклорним, серед яких музичний фольклорний репертуар кобзарів (думи, історичні, соціально-побутові пісні, духовні паралітургійні твори). М. Грушевський актуалізує на сторінках роботи необхідність вивчення репертуару, виконавського стилю та манери лірників, кобзарів і колядників з позиції як психології творчості, так і музичного сприйняття.

Сьогодні з'являються і нові напрями вивчення літературознавчої творчості М. Грушевського – як джерела органологічних (інструментознавчих) досліджень. «Опрацювання вельми обізнаним джерелознавцем значної кількості фольклорних творів, його цікаві думки стосовно побутування того чи іншого музичного інструмента, їхні влучні характеристики й незначне використання нинішніми дослідниками у своїх студіях цього фундаментального зібрання допомагає краще показати їхнє побутування в житті українців, визначити місце в історії української музики». Висновки М. Грушевського про гуслі, кобзу, бандуру як інструменти виконавців певної історичної доби містять цікаві узагальнення про зв'язок еволюції музичного інструментарію та репертуару.

Таким чином, діяльність і творча спадщина М. Грушевського, що загалом були спрямовані на дослідження й пропагування української історії та культури, в різних аспектах стосувалися кобзарства як мистецького явища (музичного інструментарію, фольклорних жанрів репертуару, побуту виконавців тощо).

Список основних джерел та літератури:

1. Грушевська К. Українські народні думи / К. Грушевська : [том перший корпусу : тексти №№ 1–13 і вступ]. – Державне видавництво України, 1927. – К. : Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, 2004. – Т. 1.
2. Грушевська К. Українські народні думи / Катерина Грушевська : [том другий корпусу : тексти №№ 14–33 і вступ]. – Харків; Київ : ДВОУ видавництво «Пролетар», 1931. – К. : Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, 2004. – Т. 2.
3. Грушевський М. Історія України / М.С. Грушевський. – К. : Либідь, 1992.
4. Грушевський М. Історія української літератури : у 6-ти томах 9 кн. / М. Грушевський; [упоряд. Василь Яременко; авт. передм. Петро Кононенко; приміт. Лідія Дунаєвська]. – К., 1993.
5. Кіндратюк Б. «Історія української літератури» Михайла Грушевського як органічне джерело [наук. ред. Ю. Ясіновський] / Б. Кіндратюк. – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2016. – 192 с. – (Історія української музики. Дослідження, вип. 4 / Центр дослідження дзвонарства ВДНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»).
6. Кононенко П. «Історія української літератури» Михайла Грушевського – етап у розвитку наукового літературознавства / П. Кононенко // Грушевський М. Історія української літератури : у 6-ти томах 9 кн., т. 1. – К., 1993.
7. Парахіна М. Наукова спадщина Катерини Грушевської 20–30-х років ХХ століття / М. Парахіна // Етнічна історія народів Європи. – В. 13. – К., 2002.

Andrzej Stępnik

Люблін (Польща)

MYCHAJŁO HRUSZEWSKI – POLSKA RECEPCJA DOROBKU HISTORIOGRAFICZNEGO

Postać Mychajła Hruszewskiego jest w Polsce ogólnie mało znana. Nieco lepiej sytuacja wygląda w kręgach akademickich, lecz i tu jego osoba kojarzona jest bardziej z polityką niż z nauką. To dziwne, gdyż bibliografowie odnotowali, że Hruszewski wydał drukiem ok. 2000 prac, w tym ponad 200 książek i broszur. Tyle nietuzinkowych publikacji nie powinno przeminąć bez rozgłosu. A jednak... Można to tłumaczyć tym, że wiele z nich nie dotarło do polskich czytelników, gdyż uczony ten publikował przeważnie w wydawnictwach ukraińskojęzycznych, rosyjskich, niemieckich, francuskich i czeskich. Tymczasem językiem podstawowym polskiej historiografii XIX i XX w. był język polski, a głównym przedmiotem jej zainteresowania – dzieje narodowe. Z tego m.in. względu opinie o Hruszewskim odnotowane w polskim piśmiennictwie nie były obiektywne. Kształtowały się bowiem w atmosferze zaostrej konkurencji narodowej i naukowej, pochodziły zazwyczaj z „drugiej ręki” i długo nie ulegały aktualizacji.

Mychajło Hruszewski nie ma też swoich admiratorów w polskich badaniach historycznych. Postać ta pojawia się w tle ważniejszych wydarzeń Europy Środkowo-Wschodniej, ale nie jako ich ważny współtwórca. Do II wojny światowej, nie licząc recenzji, pojawiło się w Polsce drukiem zaledwie kilka ogólniejszych wypowiedzi na temat tego wyjątkowego historyka. Prace te dzisiaj powinniśmy zaliczyć raczej do źródeł historiograficznych. Podobnie należy traktować ówczesne recenzje, które przedstawiano na ogół w uszczypliwej formie, powielając opinie i stereotypy ukształtowane na gruncie polemik pozaakademickich. Nie powstała wówczas żadna monografia tego wyjątkowego uczonego. Do dziś sytuacja ta zmieniała się w niewielkim stopniu.

© Andrzej Stępnik, 2016

Pierwszym polskim opracowaniem monograficznym jest książka Łukasza Adamskiego «Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków z 2011 r.», poprzedzona kilkoma poważnymi artykułami tegoż autora. Przewartościował on wiele potocznych opinii, ale nie zdołał do końca zdekonstruować stereotypu Hruszewskiego jako rzecznika ukraińskiego nacjonalizmu. Co mu w tym przeszkodziło? W swoim postępowaniu badawczym Adamski wyszedł od przeglądu ogólnych teorii nacjonalizmu i stał się ich zakładnikiem. Tę drogę wskazywała mu też zapewne, w jakimś stopniu, monografia Johna Amstronga z połowy lat pięćdziesiątych XX stulecia, który przykleił Hruszewskiemu etykietę «ojca nacjonalizmu ukraińskiego». Pracy amerykańskiego historyka, syna emigrantów z Minorki, nie można jednak odczytywać dosłownie. W tak odległych od siebie kulturach historycznych znaczenia wielu pojęć nie pokrywają się. Odrzućmy jednak pokusę teoretycznych sporów o słowa. Termin «nacjonalizm» w najogólniejszym znaczeniu nie oznacza wprawdzie niczego złego, mało tego – często może być równoznaczny z «patriotyzmem», ale w kulturze polskiej ma absolutnie złe konotacje.

Poza kilkoma opracowaniami, nowszych tekstów, poświęconych bezpośrednio Hruszewskiemu, w polskim piśmiennictwie naukowym i popularnonaukowym prawie nie ma. Trudno więc nie zauważyć, że główny strumień naukowej informacji na temat autora «Historii Ukrainy-Rusi» dociera obecnie do Polski za pośrednictwem historyków ukraińskich: Witalija Telwaka, Wasyla Pedycza i Leonida Zaszkiłniaka i Witalija Masnenki. Zważywszy na powyższe okoliczności warto się pokusić o zgłębienie znajomości i oddziaływania spuścizny naukowej M. Hruszewskiego na Polaków. Taki jest z grubsza cel niniejszego opracowania.

Podstawą każdej praktyki historiograficznej jest periodyzacja. Dla tej problematyki odpowiednią ramą chronologiczną wydaje się być propozycja W. Telwaka. W swoich publikacjach posługuje się on następującą datacją: 1) chyłek XIX w.; 2) początek XX st.; 3) okres międzywojnia; 4) świat pojałtański; 5) okres postsowiecki. Przyjmijmy ją i omówmy kolejno pokrótce z perspektywy polskiej.

Podsumujmy. Mychajło Hruszewski był postacią wyjątkową. Z trudem poddaje się jakiegokolwiek klasyfikacji. Duży problem mają z tym nie tylko Polacy. Według autora niniejszego referatu człowiek ten nie był «hajdamackim zapiewająką», polakożercą czy ksenofobem. Nie inicjował rozruchów studenckich, choć bronił «ruskich bojb» i zamachowca Sycyńskiego, uważając, że były one dramatycznym następstwem dyskryminacji Ukraińców. Nie był też nacjonalistą w klasycznym tego słowa znaczeniu. Sympatie polityczne historyka ciążyły raczej w stronę republikańskiego demokratyzmu niż konserwatyzmu. Hruszewski nikogo nie chciał bowiem wykluczać z kultury i ziemi, którą uważał za swoją ojczyznę (nawet zabiegał o prawa autonomii osobistej Polaków, Rosjan i Żydów). Najpierw domagał się współdziałania rządzeniu Ukrainą, następnie autonomii i wreszcie niepodległości. Były to aspiracje typowe dla większości ówczesnych ludzi kultury czy polityki w Europie. Hruszewski pracowicie i wytrwale pisał historię oraz ją tworzył. Walczył z przeszkodami hamującymi rozwój ruchu ukraińskiego. Zmianom podlegała jedynie taktyka, której on sam był największą ofiarą.

Hruszewski, jako naukowiec, zaproponował własną historiozofię, metodologię i metodykę pracy naukowej. Zrobił wszystko, aby dowieść jej sensowności i skuteczności. Z dzisiejszego punktu widzenia możemy to traktować jako dobrą lekcję.

Jego poglądów historiozoficznych Polacy dawniej nie byli w stanie zaakceptować. Najczęściej odnosili się do nich przekraczając standardy dyskusji naukowej i dobrego smaku. Pewną zmianę przyniósł XXI wiek z charakterystyczną dla siebie tendencją do otwartości, integracji i globalizacji. Idea Unii Europejskiej złagodziła ostrość tradycyjnych sporów o granice i wpływy. Ukazała, że wspólne dziedzictwo i sąsiedztwo są wartością a nie zagrożeniem. Nie muszą one nikomu odbierać własnej tożsamości, wręcz odwrotnie – wzmacniają i dowartościowują ją. Postnowoczesność stworzyła klimat do nowego odczytania dorobku Hruszewskiego w polskim świecie historycznym. W tej aurze łatwiej zauważyć, że nie wszystkie teksty Hruszewskiego były skierowane przeciwko Polakom, przynajmniej nie był to ich główny cel. Można zrozumieć, że był on ukraińskim patriotą a przy tym przeciwnikiem

idei «mocarstwowej Polski», «polskich kresów», federacji i teorii o «młodszości cywilizacyjnej Ukraińców». Nie lubił unii brzeskiej, która połączyła Kościół prawosławny z Kościołem katolickim na terenach wschodniej Rzeczypospolitej (1596) i unii lubelskiej (1569), tworzącej monarchię polsko-litewską – Rzeczpospolitą Obojga Narodów. W swych ocenach nie był więc zbyt daleko od krakowskiej szkoły historycznej. Krytykując dawną Polskę i Polaków, skłaniał ich do refleksji, przyczyniając się tym samym do rozwoju badań nad dziejami Rusi i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Przez całe życie korzystał z przywileju uczonego do własnej interpretacji dziejów, tak jak wszyscy chcemy z niego korzystać. Mimo różnych kontrowersji zapisał się w polskiej kulturze jako «ojciec historiografii ukraińskiej».

Світлана Панькова

Київ (Україна)

ЮВІЛЕЙНІ ПРОЕКТИ ІСТОРИКО-МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

«Рік Грушевського» наш музей відкрив 29 вересня 2015 р. незвичайною подією – унікальною виставкою під назвою «В «Будяках», «Реп'яхах», «Гедзях»». На ній вперше в Україні презентувалася колекція шаржів та карикатур на М. Грушевського, яких на сьогодні відомо 34. В роки Української революції, коли відбувся справжній вибух в іконографії Михайла Грушевського, найактивнішими й найпліднішими виявилися українські графіки, які залишили по собі 21 твір. Майже в кожному числі новозаснованих сатиричних журналів – «Будяків» і «Гедзів» – з'являвся образ вже не магістра чи професора, а насамперед політика й будівничого Української держави. Так само, рік тому, стартував проект «Traditur dies die/ Так минає день за днем. Цитуємо Михайла Грушевського», який завершується 29 вересня 2016 р. Щоденно до широкого українського загалу через інтернет-ресурси «звертався» видатний вчений і політик зі своїми словами, які залишаються актуальними і сьогодні.

На початку 2016 р. в Історико-меморіальному музеї була розроблена ціла низка ювілейних проектів, реалізованих впродовж року. Серед них нові екскурсії для різних категорій відвідувачів: «Вивчаємо родовід Грушевських», «Наші раритети та їхні історії», «Міфи про Михайла Грушевського та реальність». Для школярів та студентів міста започаткований новий цикл «Кінозала на Паньківській, 9» для демонстрації документальних фільмів за темою «Михайло Грушевський та його епоха», створених, зокрема, за участю науковців музею та на матеріалах його колекції. Нова рубрика «По світу: адреси Михайла Грушевського» на сайті му-

© Світлана Панькова, 2016

зею розповідає про місця проживання та перебування видатного українського історика. Читачі нашої сторінки вже ознайомились з Холмом та Парижем Михайла Грушевського, місцями відпочинку (Криворівню та Китаєвим), готуються ілюстровані розповіді про подорожі Італією та еміграційні маршрути 1919–1924 рр.

Розширив свої сюжети й цикл заходів «Михайло Грушевський зблизька». До вже популярних імпрез «Кавові історії Грушевських» додалася екскурсія-прогулянка ботанічним садом під назвою «Романтичні побачення», яка розповідає про студентські будні майбутнього професора та його симпатії. Стартував і новий маршрут «Володимирський шлях Михайла Грушевського».

Особливо плідними стали наукові та видавничі проекти. До ювілею вийшов друком третій том англomовного перекладу «Історії України-Руси», передмова до якого підготовлена працівниками музею. За декілька тижнів побачить світ альбом-каталог «*Facia ad faciem*. Ілюстрований життєпис Михайла Грушевського», в якому буде репрезентована унікальна іконографічна колекція. З'являються студії науковців музею і на сторінках поважного академічного «Українського історичного журналу». Завершується підготовка до друку важливого его-джерела – «Щоденника Михайла Грушевського 1902–1914 рр.».

Справжніми ювілейними форумами стали дві конференції, співорганізаторами яких став музей. Перша з них – «Михайло Грушевський та його Мала Батьківщина – Холмщина у ХІХ–ХХ століттях», організована «Українським товариством» в Республіці Польща. До неї науковці музею долучилися не лише своїми ґрунтовними доповідями, але й створеною фотодокументальною виставкою «Де сонце вперше повило своїм промінням...». За назву цієї експозиції взяті слова музичного етнографа Холмщини Омеляна Витошинського, якими він вітав М. Грушевського з 60-літнім ювілеєм словами: «Холмське сонце вперше повило Вас своїм промінням і вперше холмське повітря наповнило Ваші легені». І сьогодні через світлини і документи маємо можливість досягнути життєвий шлях, який пройшов Великий Українець, оповитий промінням прадавньої української землі.

У співпраці Історико-меморіального музею Михайла Грушевського з інституціями Національної академії наук України була розроблена й концепція Міжнародної наукової конференції «Творча спадщина Михайла Грушевського: минуле і сьогочасне». На відміну від попередніх ювілейних наукових форумів, наш задум передбачав висвітлення широкомасштабної діяльності видатного українського суспільно-політичного діяча, історика, літературознавця, письменника, публіциста через призму його творчої спадщини. Це новий підхід об'єднав провідних грушевськознавців з України та з закордону, які впродовж останніх десятиліть плідно працюють над вивченням творчого спадку Михайла Грушевського. Їхні особисті напрацювання дозволили розглянути науковий доробок видатного вченого в контексті сучасної історії України, підсумувати здобуте та визначити перспективи на майбутнє. Конференція відкрилася в стінах Української Центральної Ради 29 вересня 2016 р., секційні засідання пройшли в ошатній залі засідань в Домі Грушевських на Паньківській, 9.

Ювілейні дні минули, але ще низка заходів продовжиться в стінах Музею Михайла Грушевського в Києві: презентації видань і фільмів, підсумки конкурсів Малої академії наук та Палацу дітей та юнацтва, нових екскурсійних проектів.

Марія Магунь

Львів (Україна)

АРТЕФАКТИ СПАДЩИНИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО У СКАРБНИЦІ ДЕРЖАВНОГО МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО У ЛЬВОВІ

Львів шанобливо зберігає у своїй історичній пам'яті ім'я Михайла Грушевського. Він подарував цьому місту 20 найкращих і науково найплідніших літ свого життя. Тут Він наполегливо реалізував мету свого життя «писав нам нашу історію і творив нам нашу історію». Тому Його Музей у Львові постав як данина шани світлій пам'яті, творчому генію Михайла Грушевського – найвидатнішого українського вченого, історика, дослідника, політичного і громадсько-культурного діяча, Голови Української Центральної Ради.

Державний меморіальний музей Михайла Грушевського у Львові – це меморіальний комплекс-ансамбль вілли Грушевських (до складу входить будинок та садиба), який згідно з рішенням Львівського облвиконкому від 17.07.1990 № 227 є пам'яткою історії (охоронний №1253) та пам'яткою архітектури (охоронний № 1405) з наявним паспортом пам'ятки культурної спадщини. Розташований у меморіальному будинку (партеровій віллі з частиною другого поверху) на вул. І. Франка, 154 (колишній вул. Понінського, 6) на Софіївці, мальовничій львівській околиці коло Стрийського парку, де протягом 1902–1914 років мешкала родина Грушевських.

Музей має свої, властиві тільки йому, особливості, специфічні риси, визначальні ознаки та, найголовніше, свою ауру меморіальності, історичної пам'яті й духу присутності Господарів Дому – Михайла, Марії й Кулюні Грушевських. Експозиція Музею – синтез наукових досліджень у галузі грушевськознавства і

© *Марія Магунь, 2016*

музейного напрацювання, досвіду створення кращих експозицій, з обов'язковим акцентом на важливому факторі меморіальності, через фондові артефакти. У шести експозиційних залах подано характеристику практично всіх періодів життя і колосальної праці Михайла Грушевського, проте наголошено на висвітленні періоду життя вченого у м. Львові (1894–1914), оскільки особливої уваги заслуговує найбільш плідне 20-ліття біографії вченого-історика, проведене ним у Галичині. Музейний фонд налічує понад 26 тис. одиниць збереження. Науково-фондова робота Музею формується на основі перспективного планування та відповідної класифікації музейних предметів, як основної схеми фондів, що поповнюються системно. Це сприяє відбору та формуванню музейних колекцій. Визначальна особливість Державного меморіального музею Михайла Грушевського у Львові полягає у тому, що його наукові співробітники збирають, досліджують, атрибутують, вводять у науковий обіг, реставрують і зберігають, а також експонують (з використанням можливостей і форм подачі музейного предмета) артефакти, які засвідчують наукову та державницьку діяльність М. Грушевського, матеріали про його епоху, родину, оточення, вшанування пам'яті вченого, відзначення його ювілеїв. У Музеї зберігаються праці М. Грушевського та наукові видання за його редакцією, іконографічні джерела, особисті речі, фото, листи, меблі, побутові речі, стародруки, періодика кін. ХІХ – 40-х років ХХ ст.; матеріали сучасників М. Грушевського; пам'ятки часів Першої світової війни й УНР та інші раритетні свідчення суспільно-культурного розвитку України.

У Музеї зберігається 13 фондів груп. Серед них: меморіальні речі Михайла Грушевського та його родини, листування, рукописи; унікальні видання, книжкові раритети, періодика, ноты; документи, архівні документи, рукописи, листи, свідоцтва, довідки, карти, посвідчення, клеписидри ХІХ–ХХ ст.; поштівки, відозви, звернення та інші.

Один із напрямів комплексної діяльності Музею – це популяризація першоджерел з власних фондів запасників: показ їх в експозиційних залах, на тематичних виставках (в т.ч. на виїзних

презентаціях), при проведенні тематичних лекцій, виступів, екскурсій, видання рекламної продукції і власних наукових розвідок, а також залучення інших видів інформування (зокрема, медіа).

Збираючи першоджерела, відшукуючи оригінали, пам'ятки, унікальні матеріали, створюючи таким чином джерельну базу для наукових досліджень, Музей водночас займається широкою популяризаторською діяльністю життєпису та науково-творчої спадщини Михайла Грушевського. Справжніми меценатами Музею є галицька родина Грушевських: Микласевичі, Зіньки, Бальки, Савицькі (старші та наймолодші гілки роду). Пам'ятки грушевськознавства передаються до Музею з приватних збірок, з домашніх архівів, інтер'єрів, з державних і громадських інституцій (Р. Лубківський, А. Сидоренко, Т. Лукіянович, П. Лінинський, Л. Крушельницька, М. Крушельницька, О. Сатурська, Т. Лозинський, Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника, Львівська національна галерея мистецтв ім. Б. Возницького, Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, суспільно-культурні товариства «Холмщина», «Гуцульщина» та ін.); реліквії є і віднаходяться в Україні, вони ж знаходять нелегкі шляхи повернення на історичну батьківщину й з інших держав (фондація Миколи Андрухів, Канада; Українське історичне товариство, США).

Багато відшукують і вводять у науковий обіг самі музейники, докладаючи подеколи максимальних наукових зусиль, які, часами, можуть тривати роками. Це оригінали світлин, рукописи, епістолярія, раритети, пов'язані з родиною Грушевських. Серед артефактів – студії і дослідження життєпису та діяльності Михайла Грушевського, публікації, епістолярій, мистецькі праці й автентичні меморіальні речі, які формують наукову експозицію, тематичні виставки. Саме такий підхід до трактування завдань грушевськознавства виробився працівниками, як результат тісної співпраці з фундатором цієї комплексної дисципліни, президентом Українського історичного товариства доктором Любомиром-Романом Винарем. Завдяки Йому та УІТ, фонди музею можуть пишатися справжніми раритетами: першовиданнями і прижиттєвими виданнями творів М. Грушевського, тогочасною періодикою та до-

кументами, зразками високохудожньої етнографії, речами побуду XIX – поч. XX ст., мистецькими роботами (зокрема, портрет Марії Грушевської пензля худ. Фотія Красицького) та ін.

Список основних джерел та літератури:

1. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К. ; Львів, 1913.
2. Грушевський М. Листи до Кирила Студинського (1894–1932) / упоряд., арх. передм. Г. Сварник ; вступ. стаття Я. Дашкевич. – Львів ; Нью-Йорк : В-во М.П.Коць, 1998.

Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя та діяльність. Накладом наукового товариства «Просвіта». – Львів : З друкарні Видавничої Спілки «Діло», 1935.

Сергій Білівненко

Запоріжжя (Україна)

РОЛЬ НАУКОВОГО ДОРОБКУ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО У СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ З ЕТНОЛОГІЇ УКРАЇНИ

Наукова спадщина Михайла Грушевського використовується майже у всіх напрямках сучасних історичних досліджень. Не є винятком і етнологічний напрямок. Характеризуючи історію українських етнографічних студій сучасні етнологи не можуть оминати і доробок Грушевського. Найбільше етнологічній проблематиці присвячені наступні роботи: 1-й том «Історії української літератури», монографічні видання «Початки громадянства (генетична соціологія)» (1921), «З історії релігійної думки на Україні», статті «Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання» (1924), «Постриження й інші обряди, відправлювані над дітьми й підлітками» (1926), «Відродження французької соціологічної школи» (1926) та ін. За переконанням більшості сучасних дослідників у своїх етнологічних студіях М. Грушевський застосовував переважно підходи французької соціологічної школи. До 2000-х років етнологи лише користувалися або фактологічними наробками Грушевського у галузі етнології або застосовували його методологію при власних студіях. Ситуація змінилася із появою робіт Т. Воропасової, І. Грабовської, М. Глушка, які зацентрували увагу саме на ролі Михайла Сергійовича в етнографічних дослідженнях.

Далі від усіх в оцінці вкладу Михайла Грушевського в розвиток етнології пішли автори колективної монографії «Українська етнологія у європейському контексті (друга половина XIX ст. – 20-ті рр. XX ст.)» Валерій Капелюшний, Геннадій Казакевич та Наталія Чернищук. В своєму ґрунтовному дослідженні вони називають М. Грушевського засновником етнологічної школи генетич-

© *Сергій Білівненко, 2016*

ної соціології. Аргументації такої ролі Грушевського присвячено цілий розділ монографії. На думку авторів, праці Михайла Сергійовича стали тим наріжним каменем, від якого почалася різка зміна у розвитку методологічної бази вітчизняної етнології. Звісно, що Грушевський не був етнографом-польовиком, тому основою його наукових наративів була джерельна база накопичена етнографами-практиками, проте саме він «забезпечив реальну наукову основу для синтезу знань про Україну та українців». Насамперед автори відмічають організаторські здібності М. Грушевського у сфері створення багатьох етнографічних установ ВУАН та Українського соціологічного інституту, як центру досліджень, між іншим, і проблем етнології. На глибоке переконання авторів саме Грушевський наблизив українську етнології до найвищих світових стандартів. Київський дослідник Ростислав Конта при аналізі етнологічних досліджень у Науковому товаристві імені Шевченка також цілий розділ присвячує діяльності Михайла Грушевського: «Наукові інтерпретації вкладу М. Грушевського як етnologа та організатора етнологічних студій в НТШ». У своїй рецензії на вказану працю Михайло Глушко зазначає, що автор заново виводить на авансцену наукову проблему «М. Грушевський-етнолог», яка ще потребує більш ретельного вивчення.

Загалом автори зазначених досліджень солідарні в оцінці еволюційного вкладу наукового доробку Михайла Грушевського у розвиток українознавчих етнологічних студій. Зазначають, що під безпосереднім впливом вченого працювали його учні і та послідовники, блискучі українські дослідники К. Грушевська, Ф. Савченко, К. Копержинський. Під опікою Грушевського було створено і Кабінет примітивної культури та народної творчості при ВУАН (науково-дослідний підрозділ підсекції історії інтелектуальної культури Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН), який став одним із центрів розвитку української етнології в 20-х роках XX ст. Загалом склалася ситуація, коли науковий доробок академіка Михайла Грушевського в галузі етнології наразі переосмислюється та стає об'єктом дискусій.

Список основних джерел та літератури:

1. Глушко М. Михайло Грушевський – ініціатор та організатор етнографічних досліджень в НТШ / М. Глушко // Народознавчі Зошити. – 2008. – № 1–2.
2. Кириченко Ю. Етнологічні та фольклористичні погляди М.С. Грушевського (на матеріалах «Історії української літератури») / Ю. Кириченко // Етнічна історія народів Європи. – 2013. – Вип. 39.
3. Конта Р.М. Етнологічні дослідження в Науковому товаристві імені Шевченка у Львові (1892–1940 рр.) : історіографія. Монографія / Р.М. Конта. – К. : VADEX, 2014.
4. Красніцька Н. Внесок М.С.Грушевського в інтеграцію української етнології у європейський науковий простір 20-х років ХХ століття / Н. Красніцька // Етнічна історія народів Європи. – 2011. – Вип. 36.
5. Українська етнологія у європейському контексті (друга половина ХІХ ст. – 20-ті рр. ХХ ст.) / Капелюшний В. П., Казакевич Г. М., Чернищук Н. В. – Вінниця : Нілан, 2013.

Сергій Власюк
Острог (Україна)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ У ПОЛІТИЦІ ПАМ'ЯТІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Питання відновлення історичної пам'яті про М. Грушевського та його реабілітації піднімалися ще у радянський період. Першою спробою відновлення пам'яті про вченого можна вважати статтю Ф. Шевченка в «Українському історичному журналі» 1966 р. приурочену 100-й річниці від дня його народження. Окрім цієї публікації ще появилася стаття у «Літературній Україні» за авторством І. Бойка та Є. Кирилюка. Проте цей процес був контрольований владою і зрештою був згорнутий, фактично і не почавшись. У період «перебудови» проблему реабілітації М. Грушевського знову було піднято. Саме у цей період було відкрито доступ до раніше заборонених його праць, почався процес їхнього перевидання (спочатку опозиційними демократичними періодичними виданнями, потім перевидання праць історика було передбачено, наприклад, «Програмою розвитку історичних досліджень в УРСР»), значення його наукової спадщини і політичної діяльності обговорювалося на засіданнях провідних інституцій того часу. 1988 р. у складі Археологічної комісії АН УРСР було створено спеціальну комісію для вивчення історичної спадщини вченого.

У 1991 р. було прийнято перший офіційний документ про вшанування пам'яті М. Грушевського. Ним була Постанова Президії ВРУ «Про урочисте засідання Верховної Ради України, присвячене 125-річчю з дня народження Грушевського М.С.». На сьогодні серед усіх діячів Визвольних змагань 1917–1921 рр. М. Грушевський удостоєний найбільшої кількості прийнятих відповідних нормативно-правових актів вищих органів влади. Окремі укази про відзначення чергових ювілеїв було прийнято Президентами у 1995 та 2016 рр.

© *Сергій Власюк, 2016*

Цікаво, що проект постанови Верховної Ради України, приурочений 150-й річниці з дня народження вченого, прийнятим не був. Приуроченою вшануванню пам'яті М. Грушевського була і Постанова Кабінету Міністрів України «Про спорудження в м. Києві пам'ятника М.С. Грушевському» 1995 р. У 1998–2000 рр. діяла Рада з питань вивчення наукової спадщини та політичної діяльності М. Грушевського. Соціологічні дослідження різних років показують, що М. Грушевський в усіх регіонах України отримує як мінімум втричі більше позитивних оцінок, ніж негативних, поряд із Т. Шевченком він є героєм як для населення Заходу, так і для Сходу.

Постать М. Грушевського використовувалася як у політичній боротьбі, так і у становленні інституту Президентства в Україні. Міф про президентство М. Грушевського експлуатувався у 1990-х рр. Найбільш активно його використовував Л. Кучма, про М. Грушевського як «першого президента» говорив 1991 р. і Л. Кравчук, у 2000-х цю міфологему політики рідко використовували. Взагалі постать М. Грушевського у першому десятилітті нового тисячоліття політики оминали. Саме у 1990-х було видано найбільше нормативно-правових актів, що стосувалися вшанування його пам'яті, початок 2000-х запам'ятався хіба що прийняттям 2006 р. Кабінетом Міністрів України постанови про академічну стипендію ім. М. Грушевського (між іншим уже другу, утворення першої такої передбачав Указ Президента 1995 р.).

Варто також зазначити, що кількість пам'яткових маркерів, які увічнюють пам'ять про М. Грушевського є однією з найбільших не лише серед діячів Визвольних змагань, а й серед усіх історичних постатей України. Його ім'я носять топоніми, навчальні заклади, наукові інституції, його зображення розміщене на ювілейних монетах та п'ятдесятигривневій купюрі.

Список основних джерел та літератури:

1. Постанова Президії Верховної Ради України «Про урочисте засідання Верховної Ради України, присвячене 125-річчю з дня народження Грушевського М. С.» // [Електронний ресурс]: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1762-12>.

Олександр Денисюк
Острозька (Україна)

ГРУШЕВСЬКІАНА В ОСТРОЗЬКІЙ АКАДЕМІЇ

Острозька академія – відроджений вищий навчальний заклад, що вважається наступником Острозької академії XVI–XVII ст. Таким чином, від початків діяльності тут було поставлено високі стандарти як наукової, так і навчальної діяльності. Спадщина М. С. Грушевського, яка в радянський період була замовчувана, по здобуттю Україною незалежності починає повертатись в наукове життя країни. Важливо зазначити, що трансляторами наукових тенденцій і, власне, вже окремого дослідницького напрямку в галузі дослідження і спадщини і персони М. Грушевського, стали українські вчені з діаспори.

Вищі навчальні заклади будучи ретрансляторами і творцями наукового продукту в цей період мали актуалізувати цю наукову тематику за допомогою як наукових досліджень, так і навчальних курсів. Саме таким шляхом і пішли науковці Острозької академії. Варто зазначити також той факт, що на розвиток грушевськіани вплинуло створення в Острозі осередку Українського історичного товариства (далі – УІТ) та прямих контактів із його очільником і одним із найбільш відомих дослідників М. Грушевського – професором Любомиром Винарем.

Відзначимо, що ще в 1996 році Острозька академія долучилась до відзначення 130-ліття від дня народження М. Грушевського. Тут, як і в інших наукових центрах, була проведена наукова конференція. Виступи, що прозвучали, у вигляді статей були опубліковані в журналі УІТ «Український історик». Спадщина М. Грушевського згадувалась в Острозькій академії й завдяки курсам з проблем історіографії, на яких студенти долучались до ви-

вчення наукового доробку вченого та аналізували рецепцію його здобутків у працях як українських, так і іноземних вчених.

Наголосимо, що хоча конкретно постать або праці вченого не досліджувались істориками з Острозької академії, ними розроблялися інші питання, пов'язані з грушевськіаною. Алла Атаманенко розглядає грушевськіану в закордонній українській історіографії та в контексті діяльності УІТ, Віталій Яремчук в роботі, присвяченій історіографії в післясталінський період, розглядає вплив праць М. Грушевського на вчених радянської України та їх наукові напрацювання. Анастасії Хеленюк розглядає рецепцію М. Грушевського в науковому доробку Любомира Р. Винара.

Отже, варто відзначити, що науковці Острозької академії активно долучилися до дослідження та популяризації грушевськіани, як за допомогою своїх досліджень, так і за допомогою навчальних курсів, через проведення відповідних конференцій та як майданчика для міжособистісної співпраці науковців із різних країн та України для дослідження вказаної теми.

Список основних джерел та літератури:

1. Атаманенко А. Є. Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність / А. Є. Атаманенко. – Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2010.
2. Атаманенко А. Є. Наукова ювілейна конференція в Острозі / А. Є. Атаманенко. // Український історик. – 1996. – Ч. 1-4 (128-131).
3. Хеленюк А. А. Постаті українських істориків в творчості Л. Винара / А. А. Хеленюк. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – Острог, 2007.
4. Яремчук В. П. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби / В. П. Яремчук. – Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2009.

Любов Корнійчук
Острог (Україна)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ У ТВОРЧОСТІ АРКАДІЯ ЖУКОВСЬКОГО

Однією з основних тенденцій в розвитку історіографії на даному етапі є дослідження життя та творчості провідних українських істориків, що в силу різних обставин мешкали і продовжують мешкати за межами України. Одним із таких вчених був Аркадій Жуковський, в минулому голова Наукового товариства імені Шевченка в Європі, іноземний член НАН України, професор Українського вільного університету. Його наукові зацікавлення переважно зосереджувались на історії Буковини та церкви, однак в його творчому доробку представлені й інші напрямки досліджень, зокрема, одним із них є вивчення постаті Михайла Грушевського.

Дослідження життя, діяльності та творчої спадщини Михайла Грушевського Аркадієм Жуковським призвело до появи низки праць останнього. Більшість з них з'явилась в журналі «Український історик», оскільки його редактор Л. Винар сприяв появі грушевськознавчих досліджень на сторінках видання, з метою розбудови грушевськознавства як нової галузі досліджень і вшанування пам'яті видатного історика.

В одній із перших статей – «Михайло Грушевський і журнал «Україна», А. Жуковський, окрім даних про сам журнал, його профіль, структуру, авторів та участь Михайла Грушевського у редакційній роботі, подав також аналіз і характеристику публікацій у цьому періодичному виданні головного редактора.

Продовжуючи досліджувати життя вченого, А. Жуковський написав статтю «Михайло Грушевський і Франція», яка присвячена висвітленню діяльності М. Грушевського під час подорожей до Франції у 1903 та 1919 роках. Діяльності видатного історика поза

межами України у черговий раз стала предметом статті «Політична і публіцистична діяльність М.С. Грушевського на еміграції 1919–1924 рр.». У ній А. Жуковський, оминаючи наукову працю Грушевського в еміграційний період, своїм основним завданням вважав не оцінку діяльності історика, а представлення його політичних та ідеологічних поглядів.

Варто згадати також працю А. Жуковського «Гетьман Іван Мазепа в оцінці Михайла Грушевського». Цікавою вона є не лише з позиції відтворення поглядів М. Грушевського на діяльність І. Мазепи, а й з точки зору бачення Аркадієм Іларіоновичем історичної ролі обох визначних постатей української історії. Науковець порівнював їх і говорив, що їхні долі були схожі, адже вони не знайшли спільної мови з владою і оцінка їх діяльності за радянських часів була негативною.

У 1997 р. Аркадій Іларіонович видав також франкомовну монографію про життя та діяльність Грушевського – «Mykhailo Hrouchevsky: sa vie et son oeuvre» («Михайло Грушевський. Життя та діяльність»). Видання цієї монографії стало втіленням довгоочікуваних сподівань науковця на поширення інформації про видатного українського вченого у Франції.

В цілому можна ствердити, що грушевськознавчі праці Аркадія Жуковського в основному були присвячені малодослідженим на той час сторінкам діяльності історика. У них автор старався залучати широке коло джерел, зокрема, праць і листів самого Михайла Грушевського. Підготовлена та опублікована монографія про видатного політичного діяча і вченого дала можливість громадянськості Франції ознайомитись із його діяльністю.

Список основних джерел та літератури:

1. Жуковський А. Михайло Грушевський і журнал «Україна» / А. Жуковський // Український історик. – 1986. – Ч. 1-2 (89-90).
2. Жуковський А. Михайло Грушевський і Франція / А. Жуковський // Український історик. – 1991–1992. – Ч. 3-4 (110-111), 1-4 (112-115).

3. Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С. Грушевського на еміграції 1919–1924 рр. / А. Жуковський // Український історичний журнал. – 2001. – № 1.

4. Mykhailo Hrouchevsky. Sa vie et son oeuvre / Red. A. Joukovsky. – Paris, 1997.

Галина Клинова-Дацюк

Рівне (Україна)

ГРУШЕВСЬКОЗНАВСТВО У ТВОРЧОМУ ДОРОБКУ ОЛЕКСАНДРА ДОМБРОВСЬКОГО

Виникнення нової міждисциплінарної науки – грушевськознавства, пов'язане з діяльністю Українського історичного товариства (УІТ), члени якого започаткували неупереджене систематичне вивчення постаті Михайла Грушевського. Найбільша заслуга в цьому нинішнього президента УІТ Любомира Винара, бо саме він заклав теоретичні засади грушевськознавства як галузі наукового знання та ініціював заснування нового розділу в журналі «Український історик» – «Грушевськіяна». Не стояли осторонь цієї справи й інші члени товариства, зокрема М. Антонович, Л. Биковський, І. Витанович, О. Оглоблин, О. Домбровський та ін.

У сучасній українській історіографії вже проаналізовано внесок УІТ у розвиток грушевськознавства у працях відомих істориків А. Атаманенко, І. Гирича, Я. Калакури, Ю. Макара, Л. Сакади та ін. Однак поза увагою науковців залишається внесок окремих членів товариства, в тому числі й Олександра Домбровського, у вивчення творчості М. Грушевського.

У грушевськіані почесного члена УІТ О. Домбровського чільне місце займає вчення про давню Україну М. Грушевського. Означеній проблемі вчений присвятив близько двох десятків наукових праць і низку наукових доповідей («Інтерпретація М. Грушевським раннього історичного процесу на землях України» (09.06.1984 р.), «М. Грушевський як основоположник української національної історіографії» (23.11.1984 р.), «Етногенез й рання історія України в навітленні М. Грушевського» (18.12.1984 р.), «Традиції школи М. Грушевського у львівському НТШ»

(24.10.1994 р.), «Чотири заокруглені дати з життя великого історика України» (26.10.1994 р.) та ін.

Провідним напрямом наукової діяльності О. Домбровського є давня історія і тому об'єктом його уваги були погляди М. Грушевського на проблеми саме цього періоду. У своїх студіях із вищевказаної проблематики вчений дотримувався історичної схеми М. Грушевського – тобто розділяв думку про безперервність і нерозривність українського історичного процесу від давньої доби до нового періоду історії України, який охоплював державні й недержавні етапи. Велику увагу О. Домбровський приділив розв'язанню проблеми територіальної прабатьківщини слов'ян. Вчений розглянув погляди на це питання М. Грушевського, котрий локалізував її у Середньому Подніпров'ї. Водночас він доповнив думки видатного історика і з цього приводу зауважив, що прабатьківщину слов'ян слід локалізувати приблизно на території Східної Європи – «від карпатського підгір'я до Алуанської (Валдайської) височини, краї верхнього й середнього Дніпра... та краї між Віслою й Німаном».

Важливе місце у науковій творчості О. Домбровського посідало дослідження Скіфії та однойменного твору Геродота. Саме кочівникам скіфам та їх державному утворенню Скіфії, присвячено значну кількість праць. Вчений намагався з'ясувати походження назви «Скіфія», реконструювати її прадавнє історико-географічне розташування на території України, виявити відповідність між назвами за Геродотом і реальними даними. Цікавився О. Домбровський походженням, державним устроєм, матеріальною і духовною культурою скіфів. Саме тому він вивчав погляди М. Грушевського на означені питання. Особливо О. Домбровський відзначив думку видатного історика про державний устрій скіфів – «сформовану деспотичну монархію».

Найважливішу роль в історичному процесі давнього періоду О. Домбровський відводить племенам антів, котрі створили державний союз із централізованою владою. Вчений запропонував власну методологію дослідження даного питання. Досліджуючи історію антів, О. Домбровський розглянув та порівняв різні версії

тлумачень та інтерпретацій цього явища в українській, російській і радянській історіографіях. М. Грушевський вважав антів предками українського народу і розглядав їх швидше з позицій етнографії, ніж з політично-державного аспекту. О. Домбровський зарахував племінний союз антів до перших спроб державотворення на українських землях.

Отже, у науковому доробку О. Домбровського вагоме місце займають грушевськознавчі студії, в яких детально проаналізовано і доповнено погляди М. Грушевського на ключові проблеми давньої історії України, зокрема походження слов'ян, державний устрій, матеріальну і духовну культуру скіфів, роль антських племен в історичному розвитку українських земель тощо. О. Домбровський високо оцінив створення М. Грушевським схеми українського історичного процесу, якою було спростовано хибні концепції щодо походження держави східних слов'ян – Київської Русі. Вченому належить багатостороння і всебічна оцінка поглядів і методології видатного історика.

Список основних джерел та літератури:

1. Атаманенко А. Українське історичне товариство : ідеї, постаті, діяльність / А. Атаманенко. – Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2010.
2. Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / М. Грушевський // Статті по словяноведенню. – СПб., 1904.
3. Домбровський О. Антинорманська теорія з перспективи ранньої історії України в М. Грушевського / О. Домбровський // Український історик. – 1966. – Ч. 1-2.
4. Домбровський О. Геродотова Скитія в «Історії України-Руси» М. Грушевського / О. Домбровський // Український історик. – 1968. – Ч. 1-4.
5. Домбровський О. До питання оцінки Історії України-Руси М. Грушевського / О. Домбровський // Український історик. – 1998. – Ч. 1-4.
6. Домбровський О. До питання схеми ранньої історії України / О. Домбровський // Українська історична наука на порозі ХХІ ст. – Чернівці, 2001. – Т. 1.

7. Домбровський О. Значення історичної схеми М. Грушевського в українській історіографії / О. Домбровський // Збірник праць на пошану Романа Олійника-Рахманного. – К., 2000.

8. Домбровський О. Методологічні основи дослідів над ранньою історією України-Руси М. Грушевського / О. Домбровський // Студії з ранньої історії України: Зб. наук. праць. – Львів; Нью-Йорк, 1998.

9. Домбровський О. Проблема антів у Грушевського / О. Домбровський / Український історик. – 1991–1992. – Ч. 3-4 / 1-2.

10. Домбровський О. Протоісторичні підстави історичної схеми Михайла Грушевського / О. Домбровський / Український історик. – 2006–2007. – Ч. 4 / 1-2.

Марія Воронова

Маріуполь (Україна)

ПОСТАТЬ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО В ДОСЛІДЖЕННЯХ ОМЕЛЯНА ПРИЦАКА

М. Грушевський – одна з ключових постатей національної гуманітарної науки першої чверті ХХ століття. Українська історіографія як за кордоном, так і в Україні приділяла належну увагу постаті вченого, в тому числі й О. Прицак.

Знайомство з творчістю М. Грушевського у О. Прицака відбулося під час навчання у Тернопільській гімназії. Вивчаючи твори вченого, він помітив, що історик використовував у своєму творі грецькі, латинські чи староруські джерела і майже випускав з уваги джерела східних народів. Тому О. Прицак вирішив, що його завданням буде заповнити цю прогалину у творі М. Грушевського.

У 1966 р. «Листах до приятелів» вийшла стаття О. Прицака «У століття народин М. Грушевського». Автор запропонував розглянути творчість і діяльність вченого на тлі епохи та української дійсності. Оцінка М. Грушевського у цій статті така: це фундаментальний дослідник, який, втім, «не діставши в тогочаснім Київськiм університеті ширшого історіософічного світогляду, дав науці курс історії України з перспективи народників 70-х рр., якого теоретична база вже в часи написання була застаріла». О. Прицак кинув на адресу М. Грушевського закид щодо його бездержавності.

Таку публікацію О. Прицака більшість сприйняла негативно. Зокрема Л. Винар не раз повторював у публікаціях, що стаття має мало спільного з критичним аналізом головних історіографічних концепцій М. Грушевського і не дає жодних джерельних підтверджень вирішального впливу його ідей на моральну та фізичну ліквідацію української аристократії.

У пізніших публікаціях такої гостроти оцінок О. Прицак уникав, але і не описував еволюцію власних поглядів із цього питання. У статті 1972 р. «Гарвардський Центр українських студій і школа Грушевського» історик писав про М. Грушевського у піднесеному тоні як про найвизначнішого представника документальної школи. Аналізуючи історію становлення української науки впродовж ХІХ–ХХ ст. у працях «Чому катедри українознавства в Гарварді?» та «Мій шлях історика», О. Прицак назвав діяльність українських дослідників у Львівському університеті та Науковому товаристві імені Т. Шевченка під головуванням М. Грушевського «срібним віком» української культури на західних теренах, а «золотий вік» української культури знайшов своє продовження у діяльності Всеукраїнської академії наук у Києві під керівництвом М. Грушевського. У 1991 р. О. Прицак опублікував статтю «Історіософія Михайла Грушевського», у якій уже були відсутні негативні випадки на адресу останнього стосовно нехтування ним у своїй творчості та громадсько-політичній діяльності українською аристократичною верствою.

Отже, постать М. Грушевського цікавила О. Прицака на всіх етапах його життя і наукової діяльності, що в результаті спричинило до виходу низки статей, присвячених вченому, які викликали неабиякий резонанс в дослідницькому середовищі як в Україні, так і за кордоном.

Список основних джерел та літератури:

1. Гирич І. Знакова стаття Омеляна Прицака / І. Гирич // Україна модерна. – К., 2007. – № 12.
2. Портнов А. Історії істориків: Обличчя й образи української історіографії ХХ століття / А. Портнов. – К. : Критика, 2011.
3. Прицак О. У століття народин М. Грушевського / О. Прицак // Україна модерна. – К., 2007. – № 12.
4. Прицак Омелян Осипович (1919–2006) / І. Гирич // Український археографічний щорічник. – К., 2007. – Вип. 12.

Світлана Годжал
Острог (Україна)

М. ГРУШЕВСЬКИЙ В ДОСЛІДЖЕННЯХ М. АНТОНОВИЧА

Михайло Сергійович Грушевський – один із найвеличніших синів українського народу, автор близько 2000 праць, засновник історичних шкіл, один із провідних суспільно-політичних діячів України ХХ ст. Вивчення постаті видатного історика та його наукового доробку постійно перебувало під пильним оком науковців. Поза межами України у другій половині ХХ ст. історики мали більшу можливість вивчення життя та творчості М. Грушевського, бо вони, на відміну від радянських дослідників, не перебували під партійним контролем.

Досліджував творчість М. Грушевського й відомий український закордонний вчений, представник наукової династії Антоновичів Марко Дмитрович. Він був внуком українського історика Володимира Антоновича, сином історика та мистецтвознавця Дмитра Антоновича, молодшим братом історика України Михайла Антоновича.

Відомий громадсько-політичний діяч, історик та організатор науки багато років Марко Дмитрович був членом Українського історичного товариства, створеного в США у 1965 р., а також співредактором (з другого випуску) заснованого у 1963 р. журналу «Український історик». Загалом він написав вісім статей, присвячених різним аспектам життя та діяльності М. Грушевського, що з'явилися на сторінках «Українського історика» протягом 1969–1992 рр. У них розкривалися міжособистісні зв'язки Велико-го Українця з різними науковими, громадськими та культурними діячами. Статті переважно базувались на епістолярній спадщині та часто розкривали маловідомі факти з життя М. Грушевського.

© Світлана Годжал, 2016

Марком Антоновичем було досліджено і введено до наукового обігу листування Михайла Грушевського та його сучасників – ці матеріали було залучено із фондів архіву УВАН і НТШ у Нью-Йорку.

Публікацію листування М. Грушевського з Т. Починком (видавець газети в США) Марко Антонович супроводжує коментарем про життя та політичні і наукові погляди між обома адресатами. У продовження цього в наступному номері «Українського історика» за 1970 р. публікується продовження епістолярію між вищезгаданими особами. Завдяки бажанню Т. Починка допомогти М. Грушевському фінансово і зав'язалося це листування, яке тривало майже два роки (1923–24). Однак, поряд із суто діловими справами М. Грушевський у листах заторкав також важливі громадські та політичні питання, інколи питання особистого характеру, оскільки його з Т. Починком об'єднували спільні соціалістичні переконання. Листів Т. Починка не надруковано, однак з деяких листів М. Грушевського можна відчутти, що Т. Починкові було приємно листуватися з такою славетною людиною, а водночас що він був здивований, що М. Грушевський йому – самоучці – відповідав на його листи і відносився дружньо.

У статті «До взаємин М.С. Грушевського з С.О. Єфремовом» (1975 р.) М. Антонович характеризує взаємовідносини між ними як ворожі. Причина того – непорозуміння навколо видання «Літературно-наукового вістника» та його змісту. В статті йдеться про шляхи вирішення конфлікту між ними та окреслюється роль у тому О.І. Лотоцького. Тут прослідковується, як наукові погляди М. Грушевського впливали на його відносини з представниками інтелектуального середовища тогочасного Києва.

У публікації «О. Кониський і М. Грушевський» (1984 р.) Марко Антонович вказує на те, що О. Кониський вважав М. Грушевського своїм «ідейним сином». Найбільший вплив на формування М. Грушевського як вченого та громадського діяча мали В. Антонович та О. Кониський. Хоча М. Грушевський розпочинав свою діяльність під впливом О. Кониського, проте пішов по житті власним шляхом. Співпраця цих двох діячів, дуже неоднакових сво-

їми здібностями, інтересами, характерами, темпераментами мала значні наслідки в українському житті.

М. Антоновичем у 1984 р. було опубліковано розвідку та матеріали справи щодо Михайла Сергійовича з боку австрійської влади. Марко Дмитрович наводить факти недолугості австрійської бюрократичної машини та вказує на фальсифікацію справи проти М. Грушевського. Публікація справи, яка була недоступна радянським історикам (адже зберігається в австрійському архіві), надає змогу більш об'єктивно дослідити життя Михайла Сергійовича.

Документальна публікація М. Антоновича «Зізнання Степана Томашівського: коментарі та переклад», що була опублікована 1972 р., представила український переклад німецькомовного виступу Томашівського (з машинопису) перед австрійським військовим судом із свідченнями проти М.С. Грушевського. У цьому випадку публікатор супроводив переклад документу повним археографічним коментарем щодо всіх особливостей оригіналу, що дає підстави оцінити високий рівень цієї документальної публікації М. Антоновича.

В одній зі статей, опублікованій у номері за 1991–1992 рр., на основі епістолярної спадщини І. Франка розглядаються взаємовідносини між двома титанами науки. М. Антонович спростовує твердження про ворожі відносини між М. Грушевським та І. Франком. Конфлікт між ними був пов'язаний із друком на сторінках «Літературно-наукового вістника» праці І. Франка «Історія української літератури». Спочатку М. Грушевський допомагав видати цю працю, навіть знайшов кошти на гонорар для автора, проте потім відмовився допустити до друку ні у видавничій спілці, ні в виданнях НТШ. Водночас, М. Антонович доводить, що відносини між ними «якщо не було дружніми (як до хвороби І. Франка), то просто коректними як між колегами», але аж ніяк не ворожими.

У статті «Щодо дискусії навколо М. Грушевського» (1992 рр.) М. Антонович виступив із захистом М. Грушевського як громадсько-політичного діяча. Написання цієї праці було викликане провокативною статтею О. Прицака у журналі «Листи до приятелів» (1966 р.). Останній звинувачував М. Грушевського у тому, що він

«своєю науковою та політичною діяльністю спричинився у вирішальний спосіб до моральної і фізичної ліквідації української аристократії». На підтвердження свого твердження, за переконанням М. Антоновича, О. Прицак не наводить жодного наукового факту. Разом із тим, ведеться дискусія щодо політичних переконань М. Грушевського. О. Прицак говорить, що М. Грушевський був антидержавником, в той же час М. Антонович вказує на те, що останній перебував під впливом різних політичних течій і, відповідно, в певні періоди свого життя змінював свої політичні погляди. У зв'язку з цим, на думку вченого, М. Грушевського не можна назвати представником лише якогось одного політичного напрямку.

Марко Антонович, вивчаючи постать М. С. Грушевського, опирається на листування та інші архівні матеріали, відкриваючи нові факти з його життя, наукової та громадсько-політичної діяльності. І хоча дослідник у своїх статтях певною мірою ідеалізує М. Грушевського, проте, завдяки публікації досі невідомих джерел епістолярного походження й архівних матеріалів та їх аналізу ним було розширено джерельну базу грушевськознавства та досліджено маловідомі аспекти проблеми.

Список основних джерел та літератури:

1. Антонович М. Д. Листи М. Грушевського до Т. Починка / М. Антонович // Український історик. – 1969. – Т. VI. – Ч. 4 (24).
2. Антонович М. Д. Листи М. Грушевського до Т. Починка з додатком двох листів до Д. Островського / М. Антонович // Український історик. – 1970. – Т. VII. – Ч. 1-3 (25-27).
3. Антонович М. Д. До взаємин М. С. Грушевського з С. О. Єфремовим / М. Антонович // Український історик. – Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1975. – Т. XII. – Ч. 1-2 (45-46).
4. Антонович М. Д. О. Кониський і М. Грушевський / М. Антонович // Український історик. – 1984. – Т. XXI. – Ч. 1-4 (81-84).
5. Антонович М. Д. Справа Грушевського / М. Антонович // Український історик. – 1984. – Т. XXI. – Ч. 1-4 (81-84).
6. Антонович М. Д. До дискусії навколо М. С. Грушевського / М. Антонович // Український історик. – 1991–1992. – Т. XXVIII-XXIX. – Ч. 3-4 (110-111) / 1-4 (112-115).

7. Антонович М.Д. Михайло Грушевський у листуванні Івана Франка / М. Антонович // Український історик. – 1991–1992. – Т. XXVIII–XIX. – Ч. 3-4 (110-111)/1-4 (112-115).

8. Атаманенко А.Є. Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність [Текст] / А. Атаманенко. – Національний університет «Острозька академія», Інститут дослідження української діаспори, Українське історичне товариство. – Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2010.

9. Антонович М.Д. Зізнання Степана Томашівського: коментарі і переклад / М. Антонович // Український історик. – 1972. – Рік IX. – Ч. 1-2 (33-34).

10. Гирич І.Б. Грушевськознавство 1994–2009 років на сторінках «Українського історика» / І. Гирич // Український Історик. – Т. XLVI. – Ч. 1-4 (181-184). – К., 2009.

11. Сакада Л.Д. «Український історик»: Генеза, тематика, постаті [Текст] / Л. Сакада ; Українське історичне товариство, Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича, Національний ун-т «Острозька академія». – Нью-Йорк ; К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2003.

Олександр Бокайло
Острог (Україна)

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО ОРГАНІЗАЦІЮ «ЗАРЕВО»

Організація «Зарево», як об'єднання українських студентських товариств, була заснована у Мюнхені у 1949 році. Створена за ініціативою вже існуючих та діючих студентських товариств (клітин) організація розгорнула свою діяльність в країнах Західної Європи, Північної та Південної Америки. Новостворене студентське товариство позиціонувало себе як ідеологічне та належало до середовища ОУН (м). Основним завданням об'єднання стало виховання державних кадрів, котрі в майбутньому мали стати промоутерами української ідеї та української справи як в осередках проживання української діаспори, так і в майбутній незалежній Україні. Для того, щоб реалізувати поставлене завдання була розроблена концепція праці в фахових (ділових) комісіях. Результати праці окремих комісій, у вигляді статей, публікувалися у періодичних та неперіодичних виданнях «Зарева». З-поміж них варто згадати «Бюлетень Зарева», «Розбудову держави», «Юність».

Утвердившись як єдина організаційна структура, товариство розпочало активну діяльність в усіх ділянках громадсько-політичного, культурного життя української діаспори. Не були члени товариства і осторонь розробки наукової проблематики. З часом окремі осередки «Зарева» стають ініціаторами та організаторами тематичних академічних вечорів, участь у яких брало не тільки студентське, але й академічне середовище – викладачі, науковці. Організація таких вечорів сприяла консолідації української громади, налагодженню наукової та громадської співпраці різних середовищ, в тому числі й політичних. Академічні вечори проводилися на актуальні теми, пов'язані з відзначенням річниць визначних по-

© Олександр Бокайло, 2016

дій, на пошану чільних діячів, борців за українську державність. Одним із таких зібрань став академічний вечір в Балтіморі, проведений місцевою клітиною «Зарева» 28 січня 1967 року, присвячений сотій річниці з дня народження М. С. Грушевського. Українська газета «The Ukrainian Weekly» на своїх шпальтах подала загальну інформацію про цю подію. В статті про цей академічний вечір «Зарева» дається оцінка діяльності М. С. Грушевського, на основі якої, очевидно, і будувалися подальші дискусії та обговорення виступів учасників вечору. Тут читаємо: «Різні покоління українства, як в Україні, так і на чужині по різному оцінювали, оцінюють, і оцінюватимуть діяльність М. Грушевського, історика, вченого, політичного діяча і першого президента УНР. Коли у нас сприймається чи не беззастережно його наукові твори, завдяки яким теорія постання й існування української нації, як окремої одиниці, була ним науково обоснована, то до його політичної діяльності деякі круги українства мають застереження, що й затьмарює велич його наукових творів». З доповідями виступали Ніна Калиновська, Антін Луцьків, Юрій Криволап. Н. Калиновська у своїй доповіді «Життя М. Грушевського» використала багато цікавих для публіки маловідомих фактів з життя вченого. А. Луцьків представив доповідь «Михайло Грушевський – вчений», продемонструвавши ідейну концепцію наукової праці вченого на основі аналізу «Історії України-Руси» та «Історії української літератури», його еволюцію від народницьких до державницьких позицій. Ю. Криволап представив доповідь «Михайло Грушевський – президент УНР», розглянув політичну діяльність вченого та його державотворчі концепції. Доповідач коротко зупинився над причинами повернення М. Грушевського до УРСР. Доповіді на актуальну проблематику викликали жваве обговорення та дискусію, участь у якій взяли гості конференції А. Лемішка, П. Самутин, І. Трегубенко, О. Хархаліс, В. Татчин, С. Михайлишин та ін. Окрім того, було проведено збіркову акцію коштів на журнал «Український історик», яка принесла 100 доларів.

Отже, організація «Зарево» не була осторонь життя української діаспори та долучилася до святкування ювілею М. С. Грушевсько-

го. Не дивлячись на неоднозначне сприйняття його громадської та політичної діяльності в середовищі націоналістів, все ж було віддано належну шану цьому великому вченому. Варто стверджувати, що його ім'я не було забуте, а ця подія викликала значний резонанс серед українських громадян та мала суспільне значення.

Список основних джерел та літератури:

1. The Ukrainian Weekly. – 1967. – № 68.
2. Свобода. – 1967. – Ч. 24.

Василь Педич

Івано-Франківськ (Україна)

Фадей Яценюк

Чернівці (Україна)

ЛЬВІВСЬКА ІСТОРИЧНА ШКОЛА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО: КОЗАКОЗНАВЧИЙ ДИСКУРС

Львівська історична школа Михайла Грушевського посідає особливе місце в українській історіографії кінця XIX початку XX століття, будучи чи не єдиним колективним репрезентантом вітчизняної історичної науки, що здійснювала дослідження різнопланової конкретно-історичної проблематики історії України. Найбільш плідним виявився творчий доробок учнів М. Грушевського в опрацюванні різноманітних тем, присвячених українській козаччині, що за їх власним твердженням «стала немов їх спеціалізацією». Доба козаччини визнавалася керівником школи поворотним пунктом нашої модерної історії та найактуальнішим завданням національної історичної школи. Потреба реконструкції широкого спектру проблематики козаччини обумовила необхідність організації колективної та систематичної археографічної праці, адже жоден дослідник не міг охопити пошуковою діяльністю численні архівосховища та повноцінно дослідити. Основний тягар з підготовки видань корпусу матеріалів до історії козаччини ліг на плечі вихованців львівської історичної школи Михайла Грушевського. Згодом на основі власноруч зібраних джерел постала ціла низка їхніх праць, що хронологічно охопила час від останньої чверті XVI ст. до середини XVIII ст.

Зокрема, Іван Крип'якевич присвятив свої праці передумовам виникнення козацтва та його організаційному оформленню; Осип

Чайківський – початкам гетьманування Петра Сагайдачного; Степан Рудницький та Олег Целевич – історії козаччини в 20-30-х роках XVII ст.; Степан Томашівський, Мирон Кордуба, Остап Терлецький – добі Хмельниччини, Василь Герасимчук, Денис Коренець, Микола Стадник – проблемам Руїни, Степан Томашівський, Федір Голійчук, Іван Джиджора – періоду гетьманування І. Мазепи та післямазепинським часам, Іван Шпитковський – Коліївщині.

Таким чином, учні Михайла Грушевського опрацювали фактично всі періоди історії української козаччини. Енергія молодих істориків, їх дослідницький талант, ретельна пошукова і критична робота дали можливість за порівняно короткий час підготувати цілу низку козакознавчих праць, які стали вагомим внеском в українську історіографію.

Список основних джерел та літератури:

1. Тельвак В. Львівська історична школа Михайла Грушевського / В.В. Тельвак, В.П. Педич. – Львів : Світ, 2016.
2. Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат / В. Герасимчук // Записки НТШ. – 1909. – Т. LXXXVIX-LXXXIX.
3. Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр. / І. Джиджора. – Львів, 1911.
4. Крип'якевич І. Козаччина і Баторієві вольности / І. Крип'якевич // Жерела до історії України-Руси. – Т. VIII. – Львів, 1908.
5. Кордуба М. Венецьке посольство до Хмельницького (1650 р.) / М. Кордуба // Записки НТШ. – 1907. – Т. LXXVIII.
6. Коренець Д. Зносини Виговського з Польщею в р.1657-58. / Д. Коренець // Записки НТШ. – 1900. – Т. XXXVIII.
7. Рудницький С. Козацько-польська війна р. 1625. Історична розвідка / С. Рудницький // Записки НТШ. – 1897. – Т. XVII.
8. Стадник М. Гадяцька унія / С. Стадник // Записки УНТ. – 1910. – Кн. VII-VIII.
9. Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. / С. Томашівський // Записки НТШ. – 1898. – Т. XXIII-XXIV.
10. Целевич О. Участь козаків у Смоленській війні 1633–1634 рр. / О. Целевич // Записки НТШ. – 1899. – Т. XXVIII.

Євген Пащенко
Загреб (Хорватія)

ХОРВАТСЬКЕ ПИТАННЯ В ТЛУМАЧЕННІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Актуальна в сучасній науці – хорватській і українській, а також в інших славістичних проблемах хорватського етногенезу, вірніше можливих слідів хорватів на українському просторі, знайшла своє місце і у дослідженнях Грушевського. Вчений розглядає цю тему в першому томі *Історії України-Руси*, у розділі IV. *Слов'янська колонізація*, підрозділ *Східнослов'янська колонізація IX–X в.* Ставлення дослідника до літописних спогадів про білих хорватів досить висвітлює певну позицію української науки його часу. На жаль, спостереження Грушевського недостатньо беруться до уваги в деяких сучасних публікаціях українського білохорватства, що потребує конкретизації його висновків у головних положеннях.

Вчений звертається до літописних племен, які пов'язуються з давньоукраїнськими землями, коротко визначаючи головні параметри розселення, історичні відомості та ін. Тема хорватів розглядається останньою, після інших літописних назв. Показово, що автор визначає тему як «Хорватське питання», що вказує на полемічність викладу щодо інших племен. Основні положення дослідника стисло визначимо в деяких поглядах.

Грушевський критично ставиться до прийнятого положення, за яким на заході від дулібів перебувало *руське плем'я хорватів*. Голові джерела такої локації – звістки Костянтина Порфирородного про Білу Хорватію. Згадки Повісті (Нестора), що до руських народів зараховують і хорватів, вчений піддає критиці. Він визначає згадку літопису щодо зазначеного племені як ймовірну інтерполяцію. Підтвердження вбачається в констатації, що згадані племена перебували у *мирі*, що не пов'язується з хорватами. На

© Євген Пащенко, 2016

думку автора, хорвати могли бути додані до нарахованих *мирних* племен як приписка *пізнішого редактора*, який почав з фрази про тих, які живуть у мирі, *робити повний каталог руських племен і між іншими дописав і хорватів*. Причина включення хорватів до руських племен вбачається у тому, що було знайдено згадку про хорватів у наступному викладі під 993-м роком. Звертається увагу на те, що ніде не конкретизовано, де розміщалися *ті хорвати*, відсутні певні вказівки на конкретне хорватське плем'я або територію на українському історичному просторі. Автор вказує на різні спроби у славистиці конкретизувати територію *тих хорватів*, проте висловлює скепсис щодо подібних намагань, вказуючи на відсутність певних основ для таких тверджень, оскільки джерела обмежені лише звісткою згаданого Костянтина. Інших звісток про народ, який називав себе хорватами на зазначеній території, і які б з впевненістю визначали хорватів, невідомо.

Грушевський критично ставиться до повідомлення Костянтина щодо хорватів, вказуючи на нечіткість джерела, що створює більше труднощів, ніж прояснює питання. Наведені вченим аргументи ілюструють висловлене зауваження: Костянтин вказує, що полудневі хорвати вийшли з Білої Хорватії, але розміщує їх між Баварією і Угорщиною, в сусідній Німеччині. В цьому дослідник вбачає вірогідність уявлення про полабських сербів, помилково ідентифікованих з південними сербами. Стосовно хорватів, то дослідник вказує на інші джерела, які розміщують це плем'я між Лабою і Одрою. Узагальнюючи повідомлення про руських хорватів, Грушевський зауважує, що йдеться лише про припущення Костянтина щодо їх можливого розміщення. Проте звістки візантійського автора не дають точного уявлення про локацію, окреслюють досить різноманітні простори, зауважує його критик. Так, вказується про напад печенігів на білих хорватів, у зв'язку з чим виникає припущення про Білу Хорватію. Якщо йти за цією згадкою, то її територія, згідно таких припущень, *тягнулася по карпатському підгір'ю від басейна Лаби над верхній Дністер (або як приймають інші – на полудневім згір'ю Карпат), в теперішній північній Угорщині*. Окреслена територія створює парадоксальну ситуацію, резо-

нує дослідник: *Та з того виходить таке диво, що на сім просторі сиділи поруч себе три однойменні народи, які належали до трьох осібних груп – чеської, польської та руської...* Якщо додати в цей склад ще згаданих південних мігрантів, іронізує він, *будемо мати якийсь містичний хорватський мікрокосм, до котрого входили народи всяких можливих слов'янських галузей.* Грушевський критично сприймає твердження хорватського вченого Франьо Рачкого, який попри всю критичність оцінки попередніх праць, не уникнув прийняти твердження Шафарика про Велику Хорватію, яка охоплює зазначену велику територію, і що підтримує також Нідерле.

Грушевський пов'язує визначення території північної, Білої Хорватії, у Костянтина та інших авторів, з моделлю назви Карпат. Цікаво, що вчений припускає можливість якогось реального зв'язку назви Карпат із назвами хорватів. Але таке припущення може мати двояке значення. Перше – можливість про існування в прикарпатських краях географічної назви «Хорватія» як пам'ять про колишніх південних хорватів, які перебували тут до міграції на південь. Тому хорватами називалися з боку сусідніх народів різноплемінні народи, що перебували на цій території. Тому, зауважує дослідник, ця назва не мала б етнографічного значення.

Розглядаючи надалі різні варіанти локації так званих білих хорватів, дослідник вказує на головну проблему: недостатня чіткість джерел, які б вказували на конкретний народ. Обмеженість джерел не дає підстав для визначення положення хорватів, тому автор вважає це питання відкритим.

Проблема білих хорватів у Михайла Грушевського відображає загальну проблему джерельної бази, що залишається проблемою і сучасної науки.

Список основних джерел та літератури:

1. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 1. До початку XI віка / М. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1991.
2. Константин Багрянородный. Об управлении империей. – Москва : Наука, 1991.
3. Літопис Руський. – К. : Дніпро, 1989.

4. Етногенеза хорватів і Україна. Матеріали міжнародної конференції. – Дрогобич, 2013.

5. Margetić Lujo. «Dolazak Hrvata». – Split : Knjževni krug, 2001.

6. Paščenko, Jevgenij. Etnogeneza i mitologija Hrvata u kontekstu Ukrajine. – Zagreb : Meditor, 1999.

Петро Кулаковський
Острог (Україна)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ЯК ДОСЛІДНИК АРХІВУ КОРОННОГО СКАРБУ

Михайло Грушевський належав до плеяди європейських істориків, які особливого значення надавали розширенню джерельної бази своїх досліджень. Якщо європейські колеги українського історика могли наприкінці XIX ст. вже користуватися монументальними виданнями джерел, які стосувалися періодів середньовіччя та раннього нового часу, то Михайло Сергійович змушений був компенсувати брак відповідних видань щодо українських земель наполегливими пошуками в архівах. Мабуть, вперше усвідомлення необхідності таких пошуків прийшло до Грушевського під час написання магістерської дисертації, присвяченої Барському староству XV–XVIII ст. Хронологічні рамки цієї праці, розпорошеність актових матеріалів, які стосувалися історії староства, спонукали молодого історика звертатися до різних архівних зібрань і бібліотечних колекцій. Висхідна картина проблематики й картина, що повстала після архівних розшуків, артикулювали Грушевському доцільність опрацювання не уведених до наукового обігу документів і матеріалів впродовж всієї його наукової кар'єри.

Відтак вже в молоді роки Михайло Сергійович визначив для себе програму масштабних архівних пошуків. Матеріали Київського центрального архіву були істориком досить ретельно опрацьовані ще в студентські та магістрантські роки. У Львівському бернардинському архіві історик працював після свого переїзду до Львова у 1894 р. Ця праця мала менш регулярний характер. Це пояснюється викладацькою завантаженістю історика в університеті та організаційною роботою в Товаристві ім. Шевченка. Подібний характер мала робота М. Грушевського і в львівській бібліотеці

Оссолінських. Винятково важливе значення історик приділяв варшавським і московським архівам, цілком обґрунтовано вважаючи, що саме в них зберігаються найбільш цінні джерельні комплекси матеріалів, які вміщують інформацію щодо історії України. Познайомившись з багатствами цих архівів ще в київський період свого життя (у московських архівах і бібліотеках (Московському архіві Міністерства юстиції, Московському головному архіві Міністерства закордонних справ, рукописному відділі Румянцевського музею) історик працював у лютому–березні 1892 р., а у варшавських (Головному архіві давніх актів, Архіві Казенної палати (тепер – Архів Коронного скарбу) – з кінця травня до кінця червня того ж року), М. Грушевський, вже працюючи у Львові, намагався знайти час і можливість для чергових відвідин цих архівів. Між тим, здійснити це було значно важче, ніж тоді, коли історик проживав у Києві. Переїхавши до Львова, М. Грушевський став австрійським професором, що автоматично утруднило йому доступ до архівів у Російській імперії, в т.ч. московських і варшавських. Понад то, на перешкоді була завантаженість в університеті. Попри це, М. Грушевський вдруге працював у московських архівах протягом березня 1895 р. (ймовірно з 13 до 25); у травні того ж року вчений провадив пошуки у варшавських архівах. Однак архівні пошуки були короткотривалими й історик усвідомлював необхідність докладнішого ознайомлення з матеріалами цих архівів.

Останні поїздки, на відміну від перших, мали не лише дослідницький характер. Наукове товариство ім. Шевченка ще в листопаді попереднього року схвалило план М. Грушевського про видання джерел до українсько-руської історії, який значною мірою передбачав видання документів з варшавських і московських архівів. Тому історик мав точніше визначити обсяг запланованого до видання матеріалу, домовитися про виготовлення копій і їх пересилку до Львова. Саме тоді М. Грушевським були встановлені тісніші контакти зі співробітниками окремих архівів, що на замовлення Археографічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка мали виготовляти копії визначених вченим матеріалів. У варшавських архівах це завдання реалізовували протягом 1892–

1895 рр. працівник варшавського Головного архіву давніх актів Антін Рачинський, з 1895 принаймні до 1902 р. працівник того ж архіву Александер Влодарський. У Московському архіві Міністерства юстиції вчений впродовж багатьох років співпрацював з сестрами Марією та Єлизаветою Шуйськими, у Київському центральному архіві – з Н.В. Плетнєвою.

Виняткове значення для історика в плані отримання копій архівних документів мали його контакти з Миколою Біляшівським, який протягом 1893–1898 рр. обіймав посаду начальника Варшавської Казенної палати, де зберігався архів Коронного скарбу. Саме завдяки йому вчений отримав копії люстрацій та інвентарів староств Руського воєводства кінця XV – середини XVI ст. М. Біляшівський не лише організовував копіювання документів, але й сам особисто звіряв на прохання М. Грушевського сумнівні фрагменти копій.

Власне результатом співпраці вченого з М. Біляшівським стала не лише публікація документів з Архіву Казенної палати, але й написання ним ряду розвідок, для чого були використана інформація цих документів. Зважаючи на характер матеріалів, що зберігалися в архіві, яким керував М. Біляшівський, М. Грушевському надсилалися за його проханням копії інвентарів і люстрацій староств та окремих замків, опубліковані вченим повністю або використані ним при написанні досліджень, що передували широкомасштабним публікаціям люстрацій 1564–1565 та 1570 рр.

Важливість історико-статистичних матеріалів, які зберігалися в Архіві Казенної палати, була усвідомлена істориком ще в студентські роки. Невипадково перша серйозна наукова праця, підготовлена на семінарі В.Б. Антоновича у 1887 р., була присвячена стану південноруських господарських замків у середині XVI ст. і базувалася на описах цих замків, здійснених у 1545 та 1552 рр. Пізніше, під час роботи над своєю магістерською дисертацією М. Грушевський використав цілу низку люстрацій, інвентарів та описів кінця XV–XVIII, які стосувалися Барського староства. Частину з них вчений опублікував у «Архиве Юго-Западной России».

Виняткове значення історико-статистичних матеріалів історик усвідомив під час архівної роботи у Варшаві у червні 1890 р. Проте більш предметно до вивчення і публікації люстрацій, як вже відзначалося, історик звернувся вже у львівський період свого життя. Закономірно, що найбільший інтерес у М. Грушевського викликали перші люстрації Руського воєводства. По-перше вони давали багатий матеріал щодо соціально-економічного розвитку українських земель, чого не можна було виявити у люстраціях воєводств, інкорпорованих до Корони актом Люблінської унії. По-друге, люстрація Руського воєводства 1564–1565 рр. переконливо свідчила про «руський» характер більшості його населених пунктів, що могло б стати аргументом у дискусії з польськими істориками щодо ролі та масштабу польської колонізації на західноукраїнських землях. По-третє, вчений, зайнявши кафедру у Львівському університеті, усвідомлював свою відповідальність перед місцевою українською громадою, провідні діячі якої немало зробили для відкриття цієї кафедри. Одним з проявів такої відповідальності мало стати звернення до місцевої історії, яка перед цим розроблялася переважно зусиллями польських істориків.

Здоровим подразником для М. Грушевського щодо впровадження до наукового обігу та вивчення історико-статистичних матеріалів виступав відомий польський історик Александер Яблоновський, який видавав і використовував такі матеріали у монументальному виданні «*Źródła dziejowe*». Наслідком стало те, що М. Грушевський отримав від М. Біляшівського люстраційні матеріали публікував у «Жерелах до історії України-Руси». На основі люстрацій, опублікованих у двох перших томах «Жерел...», а також неопублікованих інвентарів староств Руського воєводства М. Грушевський написав ґрунтовні дослідження, присвячені економічному стану селян у галицькому Подністров'ї та Перемишльському старостві в середині XVI ст.

Слід відзначити, що люстрації та інвентарі Руського, Белзького та Подільського воєводств займали центральне місце у видавничому проекті, запропонованому М. Грушевським Науковому товариству ім. Шевченка. Опрацьовуючи ці документи, Грушевський

за пропозицією польського історика Антоні Прохаски підготував огляд справ архіву Казенної палати. Неоцінну допомогу в цьому йому надав, як і раніше, М. Біляшівський.

Таким чином, Михайло Грушевський першим з українських істориків почав системно опрацьовувати Архів Коронного скарбу (тоді – Архів Казенної палати), впровадивши до наукового обігу низку люстрацій та інвентарів, які стосувалися українських земель Речі Посполитої, відкривши для вітчизняних дослідників важливий для висвітлення соціально-економічної історії України джерельний комплекс.

Список основних джерел та літератури:

1. Грушевський М. Щоденник (1886–1894 рр.) / Підгот. Л. Зашкільняк. – К., 1997.
2. Грушевський М. Твори у 50 томах. – Львів, 2003. – Т. 5 : Історичні студії та розвідки 1888–1896.
3. Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст. Матеріали до реєстру рукописних і друкованих текстів / Уклала Р. Майборода. – К., 1999.
4. Владига О. Археографічна спадщина Михайла Грушевського в сучасній українській історіографії / О. Владига // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Історичні науки. – Острог, 2012. – Вип. 19.
5. Гирич І.Б. Організація М.С. Грушевським роботи у львівській період життя й діяльності (1894–1914 рр.) / І. Гирич // Український історичний журнал. – 1997. – № 1.
6. Майборода Р. Михайло Грушевський і українська «програма» видання люстрацій королівщин XVI–XVIII ст. / Р. Майборода // Вісник Київського університету «Слов'янський університет». – К., 2000. – Вип. 7: Історія.

Оксана Джус

Івано-Франківськ (Україна)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІОЛОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ ЯК ПЕРШОГО НАУКОВОГО ЗАКЛАДУ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ

Сучасні державотворчі процеси і виклики, пов'язані з ними, спонукають до вивчення та переосмислення досвіду поколінь наших співвітчизників, які з різних причини змушені були залишити рідну землю. У цьому контексті видається актуальним функціонування соціологічних студій українського зарубіжжя та їх найвідоміших представників, адже дослідження процесів інституціоналізації української соціології та суміжних з нею наук, зокрема соціальної педагогіки, в міжвоєнний період, які відбувалися в умовах браку політичної і наукової легітимностей, відсутності чи нестачі фінансування, становить значну наукову цінність.

Зауважимо, що до питання, винесеного у заголовок публікації, зверталася І. Матяш, яка здійснила періодизацію роботи Українського соціологічного інституту (УСІ), виокремивши женецький, празький та віденський етапи у роботі цієї установи, проаналізувала основні форми діяльності УСІ в кожному з періодів і зосередила увагу на науковій складовій діяльності М.Грушевського. Д. Судин наголосив на поєднанні наукової праці українського вченого з громадсько-політичною, що дає змогу досягнути логіку дій М.Грушевського за кордоном, оскільки першочерговими завданнями УСІ були, на його думку, політичні, а вся наукова діяльність задумувалася як основа для переведення політичної на якісно новий рівень.

Наукова робота УСІ на початках своєї діяльності передбачала відстежування результатів світових соціологічних досліджень

© Оксана Джус, 2016

та налагодження контактів з провідними європейськими науковцями. Разом з тим, у наступні періоди функціонування УСІ, до співпраці з яким М. Грушевський долучив В. Липинського, В. Старосольського та ін., головною метою діяльності Інституту стали об'єднання українського суспільства, поширення інформації про соціальне життя українців серед європейської спільноти. Тобто, окрім наукової, УСІ переслідував і культурно-просвітницьку ціль. Упродовж 1921–1922 рр. співробітники Українського соціологічного інституту займалися переважно видавничою (було видано 13 книг, присвячених різним аспектам минулого й сучасного життя України) та лекторською діяльністю: для українців-емігрантів були організовані безкоштовні курси із суспільних наук, на яких розглядалися питання соціології, політології, історії тощо. Однак, варто визнати, що як науковий заклад віденський Інститут існував номінально, і то лише до 1924 р., коли М. Грушевський повернувся в УРСР.

Справу М. Грушевського продовжив М. Шаповал, мотивуючи появу у Празі Українського інституту громадознавства (УІГ, згодом – УСІ, в рамках якого функціонував Український робітничий університет як предтеча дистанційної освіти українського зарубіжжя). Відтак, метою діяльності УІГ визначалося «утворення науки соціології на укр[аїнському] ґрунті, підготовки сил, вивчення України і проблем світової політики, економіки, права, культури...».

Отож, М. Грушевський та його послідовники переслідували стратегічну мету: формування соціальної активної, громадянсько і політично соціалізованої особистості як неодмінної умови становлення майбутньої незалежної України, а їх досвід у цій сфері є актуальним і в наш час.

Список основних джерел та літератури:

1. З праці Українського Соціологічного Інституту в Празі // Трудова Україна. – 1932. – Ч.1.

2. Матяш І. Український соціологічний інститут М.С. Грушевського: основні напрями та етапи діяльності / І. Матяш // Український історик. – 2000. – Ч. 4.

3. Судин Д.Ю. Женевський період діяльності Українського соціологічного інституту (серпень 1919 – березень 1920 рр.) / Д.Ю. Судин // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. – Вип. 6. – 2012.

4. Трощинський В. Український соціологічний інститут у Празі: організація і наукова праця (1924–1932 рр.) / В. Трощинський // Українська діаспора. – 1992. – Ч. 2.

Лілія Трофимович

Львів (Україна)

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. У ПРАЦЯХ М. ГРУШЕВСЬКОГО

Унаслідок першого поділу Польщі (1772 р.) Галичина відійшла до Австрії і була об'єднана в політико-географічну територію під назвою Королівство Галіції і Лодомерії (Володимирії) з князівствами Освенцінським і Заторським. Рубіж XIX–XX століть став переломним у розвитку українського національного руху в Галичині, де швидко зростала національна свідомість українського населення, активізувалася діяльність українських політичних партій, у чому польські політичні кола побачили серйозну загрозу своїм панівним позиціям у краї та небезпеку для відродження Речі Посполитої. Тому не дивно, що з'ясування ролі Галичини в українській історії, поєднання тут соціальних і національних антагонізмів займало одне з важливих місць у політичних поглядах і теоретичній спадщині М. Грушевського. «Галичина, – підкреслював він, – стала пробним каменем для польсько-українських відносин».

На думку польського історика Л. Адамського, значний вплив на позицію М. Грушевського мали культурна, політична й економічна перевага поляків у Галичині, зловживання адміністрації, представленої переважно поляками, наростаюча напруга на національному ґрунті, викликана, зокрема, сутичками польських і українських прихильників «національних демократій» тощо. «Історично відносини України і Польщі зводяться до того, – писав М. Грушевський, – що українська народність була обкрадена польською: вона заволоділа багатствами України – її землями, вона

втягнула в себе на порозі сторіч все, що з'явилося найбільш видатне в українському середовищі».

Одну з причин українсько-польського протистояння М. Грушевський вбачав у не вирішенні земельного питання у Східній Галичині, де селянство складало переважну більшість українського населення, зокрема, ігнорування основної його вимоги «усунення тих штучно створених і підтримуваних умов, котрі тримають їх у повній залежності від землевласників – польської шляхти і гальмують всяку можливість економічного і культурного розвитку».

Істотне напруження у тогочасних міжнаціональних стосунках спричинила боротьба за створення українського університету у Львові. Це питання, за словами М. Грушевського, «вирісло до значення національного». Підтримуючи вимоги студентів-українців стосовно заснування українського вишу, створення нових українських кафедр, ведення документації рідною мовою, усунення від викладання професорів-шовіністів тощо, він переконливо спростував аргументацію польської сторони про неможливість і непотрібність відкриття українського університету у Львові.

У працях М. Грушевського знайшла відображення боротьба української громадськості за виборчу реформу, справедливу систему представництва в галицькому сеймі та віденському парламенті, що вилилась у гостре протистояння з польським політичним проводом.

Вказуючи на шовіністичні настрої польської еліти щодо українських земель, М. Грушевський висловлював сумнів у можливості українсько-польського порозуміння. З цього приводу у праці «Польща і автономна Галичина», написаній у 1916 р., він зазначив: «Над Західною Україною нависла тяжка хмара і нова фаза польського питання, в котру воно вступає, зовсім не вміщує в найближчому майбутньому сприятливого влаштування національних стосунків з поляками народностей, пов'язаних з ними тяжким спадком історичної Польщі».

Список основних джерел та літератури:

1. Грушевський М. Галичина і Україна / М. Грушевський // Грушевський М. Твори : У 50 т. – Т.1. – Львів, 2002.
2. Грушевский М. К польско-украинским отношениям в Галиции / М. Грушевский. – К., 1905.
3. Грушевський М. Незалежна Польща і автономна Галичина / М. Грушевський // Грушевський М. Твори : У 50 т. – Т. 3. – Львів, 2005.

Віталій Масненко

Черкаси (Україна)

**ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕНЬ
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ГАЛУЗІ
СОЦІАЛЬНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ Й ЕТНОЛОГІЇ**

Післяреволюційний період наукової творчості М. Грушевського характеризується зростанням уваги до теоретичних аспектів дослідження історичного процесу. Це абсолютно закономірно, виходячи з обставин суспільного життя і зрілості Михайла Сергійовича як історика. Він намагався знайти теоретичне обґрунтування своїй історичній концепції – новій схемі українського історичного буття, навіть здійснити певні корективи у тій її частині, яка не витримала перевірку часом. Дослідника найбільше турбують проблеми початкового етапу розвитку українського народу, його державності, співвідношення громадсько-народного та державного ладу. Недовolenня дотеперішнім рівнем їхнього висвітлення підштовхнуло М. Грушевського до зацікавлення соціальною антропологією, науковою галуззю, яка щойно здобувала визнання.

На думку дослідника саме історична (генетична) соціологія є найбільш універсальною та інтернаціональною, найбільш соціально виховуючою з усіх дисциплін. Предметом студіювання є початки соціальної організації людства, відображені як у історичних джерелах (давніх літературних пам'ятках), так і передісторичних – етнологічних матеріалах, які засвідчують соціальні явища у пережитковій формі.

У період 1910–20-их років спостерігається також помітне зростання зацікавленості М. Грушевського етнологічними дослідженнями. Відбувається це в тісному зв'язку з посиленням у його науковому дискурсі соціологічного начала. У цілій низці праць він пропонував розглядати народно-побутову культуру і творчість в

© Віталій Масненко, 2016

соціологічному освітлені. У найповнішому вигляді теоретичні узагальнення М. Грушевського цього часу викладені у праці «Початки громадянства (генетична соціологія)». Іншим фундаментальним текстом Грушевського, який значною мірою побудовано на дослідженні фольклорного та етнографічного матеріалу є багатомна «Історія української літератури».

Одним з важливих теоретичних питань є ставлення М. Грушевського до можливості формулювання законів соціального розвитку. У цьому сенсі він відмовляється від крайнього детермінізму, якої природи він не був, і пропонує вести мову лише про типові явища, певні загальні напрями та тенденції людського життя. У вирішенні питання одиницності чи множинності історичного процесу історик намагався йти шляхом компромісу.

У розгляді феномену влади і держави Грушевський виділяє шість джерел походження авторитету влади, панування: старшинство фізичне, старшинство у роді, особливі організаційні здібності, природжена, Богом дана сила, Богоугодність, підтверджена релігійними церемоніями та багатство. Він детально досліджує етимологію поняття «держава», його видозміни у різних мовах. У процесі державотворення дослідник розмежовує дві площини: зовнішню – пов'язану із завоюванням і мандрівками людських спільнот, та внутрішню – економічну і соціальну еволюцію.

Дослідник поділяє етнографічний матеріал на такий, що стосується до «історії матеріальної культури» та «історії інтелектуальної культури». Далі він досить детально подає власне бачення методики «збиральної і дослідничої праці».

Таким чином, методологія досліджень запропонована Грушевським не втратила свого значення і до нашого часу. Оскільки вона передбачала широке використання світового досвіду, порівняльно-етнологічного та соціологічного методів. Належну увагу приділяв дослідник і студіюванню усної історії, висловивши з цього приводу низку цінних методичних порад. Застосування етнологічної складової у дослідженнях М. Грушевського можна вважати досить суттєвою особливістю його методологічно-теоретичних підходів.

Завдяки цьому і його історична концепція набувала завершеного і оригінального вигляду.

Список основних джерел та літератури:

1. Витанович І. Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського / І. Витанович // Український історик. – 1966. – Ч. 1-2.
2. Грушевський М. «Малоросійські пісні» Михайла Максимовича і їх роль в розвитку українознавства / М. Грушевський // Народна творчість та етнографія. – 1996. – № 5-6.
3. Грушевський М. Автобіографія, 1906 р., Автобіографія, 1926 р. / М. Грушевський // Великий українець; Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. – К., 1992.
4. Грушевський М. В справі Музея при Науковому Товаристві ім. Шевченка: Відозва до ш. Земляків / М. Грушевський // Записки НТШ. – Львів, 1901. – Т. 43.
5. Грушевський М. Вступні замітки / М. Грушевський // Історія України-Руси: До початку XI віка. – К., 1991. – Т. 1.
6. Грушевський М. Етнографічне діло Костомарова / М. Грушевський // Етнографічні писання Костомарова. – К., 1930.
7. Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія) / М. Грушевський. – Б.м., 1921.
8. Грушевський М.С. Історія української літератури / М.С. Грушевський. – К., 1993. – Т. 1.
9. Грушевський М. Сто літ українського народництва / М. Грушевський // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1927. – Вип. 1-3.
10. Зашкільняк Л. Історична теорія в науковій творчості Михайла Грушевського / Л. Зашкільняк // Український історик. – 1999. – №2-4.
11. Щербаківський В. Концепція Грушевського про походження українського народу у світлі палеоетнології / В. Щербаківський // Праці Українського історично-філологічного товариства в Празі. – Т. 3. – Прага, 1941.
12. Щербаківський В. Старовинний праукраїнський соціальний устрій (на основі аналізу українського весілля) / В. Щербаківський // Літературно-науковий вісник. – Регенсбург, 1948. – Кн. 1 (На чужині).

Інна Савчук
Київ (Україна)

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ВИДАВНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ М. ГРУШЕВСЬКОГО В ЖУРНАЛІ «УКРАЇНА»

Заснування та видання журналу «Україна» – одна з важливих сторінок в історії інтелектуального життя українських земель першої третини ХХ ст. Уже з перших номерів він став центром науково-просвітницької і видавничої діяльності національної еліти, яка об'єднувалася навколо українознавчого часопису. Журнал, який почав видаватися у 1914 р. під егідою Українського наукового товариства (далі – УНТ), а протягом 1924–1930-х рр. як орган Історичної секції ВУАН, за словами головного редактора М. Грушевського, згуртував навколо себе передові сили української наукової інтелігенції, що значною мірою визначило його провідні позиції в системі наукових інституцій першої третини ХХ ст.

Утім, оцінити повною мірою місце нового видання у вітчизняній історіографії неможливо без інтерпретації основних напрямів історичних досліджень на сторінках журналу та науково-інформаційного потенціалу його публікацій. Однією з важливих проблем вивчення часопису є також аналіз редакційної діяльності його колективу, вивчення тематики публікацій, аналіз авторської географії співробітників «України» тощо.

На сучасному етапі грушевськознавчих досліджень вже написано чимало праць, присвячених науково-організаційній роботі М. Грушевського. Однак питання про редакційно-видавничу діяльність дослідники не порушували, розглядаючи її у ширшому контексті суспільного життя Наддніпрянщини. М. Грушевський усвідомлював всю складність розгортання редакційно-видавничої роботи, зокрема, через відсутність політичної стабільності, брак

© Інна Савчук, 2016

необхідних кадрів тощо. Зважаючи на сказане, йому довелося самотійно розв'язувати проблему кадрового забезпечення діяльності «України», організувати роботу редакції журналу, запрошувати нових співробітників та авторів. М. Грушевський задекларував прагнення охопити на шпальтах часопису увесь загал української історіографічної продукції. Показовими у цьому плані були зусилля самого редактора, спрямовані на виконання задекларованого постулату. Вчений амбіційно намагався знайти для журналу найкращих авторів і рецензентів. Яскравою ілюстрацією завзятості головного редактора є збережене листування з представниками української та зарубіжної інтелігенції.

Отже, від початків свого існування часопис презентував високий науковий рівень опублікованих на його сторінках історичних досліджень та критичних матеріалів, чому сприяла чітка і послідовна редакційно-видавнича політика М. Грушевського. Завдяки цьому журнал «Україна» досить швидко став важливим інформаційним джерелом національної історіографії. Головний редактор визначив чітку редакційну лінію нового часопису, що полягала в універсальності підходу до вивчення українознавчої проблематики. А головну мету діяльності «України» він бачив у необхідності дослідження й переосмислення стрижневих проблем української історії. Визначений М. Грушевським курс для часопису виявився напрочуд ефективним, свідченням чого була його популярність у фаховому середовищі дослідників східноєвропейського минулого.

Список основних джерел та літератури:

1. Грушевський М. Автобіографія / М. Грушевський. – К., 1926.
2. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914) / Д. Дорошенко. – Вінніпег ; Манітоба, 1949.
3. Животко А. Нарис історії української преси. Курс лекцій / А. Животко. – Подєбради, 1937.
4. Жуковський А. Михайло Грушевський і журнал «Україна» / А. Жуковський // Український історик. – 1986. – Ч. 1-2.
5. Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920–1930-ті роки). Збірник документів і матеріалів / Упоряд. Р. Пиріг ; ред. П. Сохань, Г. Боряк, І. Гирич. – К., 1997.

6. Пиріг Р. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934) / Р. Пиріг. – К., 1993.

7. «Україна» науковий часопис українознавства (1907–1932) : Показник змісту / Р. Майборода, В. Врублевський. – К., 1993.

8. Савчук І. Авторська географія співробітників журналу «Україна» / І. Савчук // Spheres of culture. – Lublin, 2012. – Vol. 1.

9. Сохань П. М.С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність / П. Сохань, В. Ульяновський, С. Кіржаєв. – К., 1993.

10. Юркова О. «Україна» на історичному фронті: від наукового часопису українознавства до журналу циклу наук історичних / О. Юркова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 16 (2).

Валерій Дячок

Хмельницький (Україна)

ФОЛЬКЛОРНІ ЗАПИСИ ПРО УСТИМА КАРМАНЮКА (КАРМАЛЮКА) В ЛИСТАХ ДО ГРУШЕВСЬКОГО

Серед листів різних дописувачів до Михайла Грушевського в фонді Михайла Грушевського Центрального державного історичного архіву нами виявлений лист до вченого вчителя Звенигородського комерційного училища Григорія Рудченка, який містить невідомі варіанти фольклору про ватажка подільських розбійників Устима Карманюка (Кармалюка). Як відомо творення розповідей, переказів, легенд та пісень про нього почалося ще за його життя і триває до останнього часу. Сам факт надсилання зразків фольклору про Устима Карманюка М.С. Грушевському видається нам цікавим, проте вчений, як нам відомо жодного разу ніде їх не використав й навіть жодного разу не згадав про постать ватажка в своїх працях. Хоча малоімовірно, щоб перебуваючи періодично на теренах Подільської губернії (ще в студентські роки і пізніше), він не був знайомим з певними розповідями про ватажка, а тим більше з працею відомого дослідника історії Поділля Юзефа Ролле, присвячену ватажку розбійників, видану у Львові ще у 1876 році. Як відомо, М. Грушевський був знайомий з подільським вченим, шанував як сумлінного дослідника і навіть рецензував деякі його праці.

Можна лише припустити, що М. Грушевський не трактував дії Карманюка як прояв соціального чи національного руху, а швидше як представника специфічного соціального явища, яке мало місце й раніше на теренах Поділля та інших регіонів України, зокрема протягом XVI–XVIII ст. Так найвизначніший авторитет вітчизняної історіографії М. Грушевський в узагальнюючих працях з Історії України відзначав існування на території Поділля у

© Валерій Дячок, 2016

вище зазначений період різних народних рухів: «Дрібні, у виді розбійничих ватаг, то більші, що не раз переходили в народні повстання». Разом з тим історик згадував існування на Поділлі таких розбійницьких загонів, учасників яких називали «левенцями» та «дейнеками». Трималися вони, як пише М.С. Грушевський, біля р. Дністер, ховаючись в разі небезпеки на молдавській території.

Цінною і тотожною із думкою, висловленою свого часу ще Володимиром Антоновичем в «Исследованиях о гайдамачестве» є згадка М.С. Грушевського про мету та мотивацію розбійницьких дій, які, на його погляд, полягали дуже часто тільки у здобичництві. Слушним також є його зауваження, що розбійництво виходило за межі кримінальних злочинів лише в періоди посилення соціальної боротьби широкими верствами українського населення, набуваючи національно-визвольних рис.

Вважаємо, що Михайло Грушевський дивився на історичну постать Устима Карманюка розважливо і не ототожнював зі створеним його літературно-мистецьким та фольклорним романтичним образом.

1910

**З листа Григорія Рудченка до Михайла Грушевського
від 21 червня 1910 року**

м. Зенигород Київської губернії

Поважний добродію Грушевський!

Посилаю в редакцію «Літературного Наукового Вісника» дві пісні – про Саву Чалого і про Кармалюка. Може вони пригодяться кому, як варіанти.

В Звенигородській комерчеській школі є школярі, котрі охоче читали б «Літературно Науковий Вісник». Грошей у них чуть хватає.

За Сибіром сонце сходить,
Там Кармалюк ходить.
Не одну дівчиноньку,
Він з розуму зводить.
Не одну панянку,

Чорнявую, білолицю,
Та все ж поганку.
Зібрав собі хлопців добрих, Що ж кому до того?
Та поставляв край доріжки,
Для подорожнього.
Ой, хто їде, хто пішки йде,
Треба його ждати,
Як не має прихилиська,
Мусиш пропадати.
«А хто?» – Сам Владика.
«А здорово, хлопці!»
Вони стали отказали,
Благослови отче.
Отдай же нам, пане, гроші,
Бо нам гроші треба.
То доберися до раю,
Там грошей не треба.
Гох, вийняв він сорок тисяч,
То, здається гроші.
Оглянувся кругом себе,
Всі хлопці хороші.
Кажуть люди, шей говорять,
Що розбиваю,
Я нікого не вбиваю,
Бо й сам душу маю.
Я багатих обдираю,
Бідних награждаю.
Як згадаю про їх життя,
То й гріхи не маю.
Маю жінку, маю діти,
Та я їх не бачу.
Як згадаю про їх життя,
Сам гірко заплачу.
У неділю пораненько,
У всі дзвони дзвонять,

А за мною, Кармалюком,
 Як за вовком гонять.
 Хотять мене молодого,
 Ой хотять піймати.
 Хотять мене молодого,
 В кайдани загнати.

/.../ Ці пісні мені проказував Гусаківський¹ чоловік. На питання – хто Кармалюк, він казав: «Як розказував Бессарабський дід, що бачив сам Кармалюка, як його гнали до Києва, чи що, то він мужик товстий, здоровий. Був він, год 100 або 60 назад. Його ніяк не могли вбити. Та ходив він не до одної полюбовниці. До одної з них ходив, ще й другий, захотів Кармалюка вбити, та не може. От він давай просити полюбовницю, щоб вона випитала Кармалюка, чом його ніхто не вб'є, – вже скільки б'ють, а він все живий. Кармалюк і признався, що його можна вбити тільки гудзиком, і то, як тільки раз вистрілити. Бо як вистрілити більше, то все пропало. От той вже засів. Прийшов Кармалюк – він іде до хати. Кармалюк в вікно, мало гобдвірків не виніс. Той його – пих! Кармалюк кричить – бий ще! Коли цей – ні, бо знає в чім діло, а то б він його п'ять раз бив би, та дарма. То так Кармалюк і кончив. А щоб була не полюбовниця, щоб до неї не ходив, не казав їй правди – коли ж він не одну мав, та й от так кончив. Жінці ніколи правди не кажи – брешти їй, бо вона ... Кармалюк був такий, що ти його в'яжи, не в'яжи, він все одно скине і піде, куди хоче. Коли його куди ведуть, то він йде, поки хоче, а не схотів, то й пішов ...

Мій Семен (розкажчика син. Він був в тюрмі до суду, але його виправдали) в тюрмі бачив такого, що це він був-був, поки схотів. Не схотів, ніхто його не знає куди й коли (*втік* – В.Д.). Він аби попросив в жінки або дівки води в стакан або в квартиру, то тільки його й бачили. Він туди, тільки... За його й питають, бо знають вже його».

ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп. 1. – Спр. 308. – Арк. 62-64 зв. Оригінал.

¹ Гусакове – село у Звенигородському районі Черкаської області.

Список основних джерел та літератури:

1. Центральний державний історичний архів України в Києві. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 308. – Арк. 62-64 зв. Справа «Листи Гаврилка А., Рудченка Г. та інш. осіб про присилку та друкування статей у «ЛНВ», початок 28 листопада – закінчено 6 лютого 1914 рр., на 87 аркушах.
2. Антонович В.Б. Исследования о гайдамачестве // Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995.
3. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. – К., 1992.

Віктор Атаманенко
Острог (Україна)

ОПИСОВО-СТАТИСТИЧНІ ДЖЕРЕЛА У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО

Вивчення різноманітних проблем джерелознавства історії України посідало не таке вже й помітне місце у науковому доробку М.С. Грушевського. Їх розгляд вчений часто виносив за рамки своїх досліджень. Це й зрозуміло: адже головним науковим завданням історик мав розробку найбільш занедбаних проблем минулого та створення узагальнюючих праць, в яких цілісно була б представлена концепція української минувшини. В той же час, як і кожен історик, М.С. Грушевський не міг залишити поза увагою окремі джерелознавчі проблеми у своїх конкретно-історичних працях.

На увагу М.С. Грушевського до таких проблем не могли не вплинути обставини його навчання та наукової діяльності до переїзду до Львова. По-перше, він здобував освіту та отримував перші дослідницькі навички під керівництвом засновника «документальної школи» В.Б. Антоновича. По-друге, можливо слухав його курс лекцій з джерелознавства. По-третє, перша публікація історика значною мірою була пов'язана з використанням подібних джерел і містила в назві сполучення «історико-статистичний нарис», створити який можна було на основі документів *статистичного* характеру. По-четверте, перші археографічні спроби були пов'язані і з такими групами джерел. Як результат, М.С. Грушевський одержав значний джерелознавчий та археографічний досвід.

Все це відобразилося й у подальшій археографічній діяльності М.С. Грушевського, включно з його планом видання джерел до історії України. В останньому на перше місце було поставлено саме описово-статистичні джерела. Основну увагу історик присвятив

люстраціям Галичини, при цьому відзначивши важливість видання й інвентарних описів, яких опубліковано недостатньо.

Можна говорити, що важливе місце в джерелознавчій спадщині М.С. Грушевського належить якраз джерелам описово-статистичного характеру. Вони були покладені в основу спеціального дослідження королівщин Галичини та Поділля, що з різною повнотою ввійшли і до «Історії України-Руси». Використовував вчений і опубліковані, як і архівні, джерела описово-статистичного характеру, які стосувалися й інших регіонів України.

При використанні та вивченні джерел описово-статистичного характеру М.С. Грушевський так чи інакше торкався таких, суто джерелознавчих, питань, як розуміння та риси, класифікація та склад, характеристика та інформативні можливості джерел описово-статистичного характеру.

М.С. Грушевський відзначив час, коли описово-статистичні джерела поширюються і починають посідати першорядне місце з точки зору місця в структурі джерельної бази та інформативних можливостей – XV ст. Розуміння їх ваги вчений пов'язував зі зміною в проблематиці (підходах) історичної науки. Використовуючи поняття «описі», він вказував на такі ознаки, як обліковий, правовий, статистичний характер. При виділенні їх характерних рис вказувалося на зв'язаність подачі матеріалу, точність та різноманітність свідчень. Вже перша публікація історика, присвячена українським замкам, починається з характеристики самих джерел – ревізій. Тут увага звертається на хід проведення ревізії, виділяються формалізовані та описові складові в джерелах. Це в сучасному джерелознавстві вважається обов'язковою складовою дослідження. Вчений порівняв характер інформації ревізій 1545 та 1552 рр., відзначивши для першої значну кількість побутових деталей та свідчень про адміністрацію та фінанси, а для другої – сухість свідчень. Для характеристики якості останніх М.С. Грушевський використовував термін «цікавіші», що свідчило про зосередження уваги на інформаційному потенціалі джерел в зв'язку з конкретно-історичною проблематикою досліджень. Для нього це проявлялося у широті змісту з наявністю даних про прибутки,

податки населення, поіменною реєстрацією людності. Важливість останньої він зазначав і для митної документації. Таким чином, можна говорити про те, що програма творення описово-статистичних джерел, на думку вченого, впливала не тільки на зміст, але й на їх структуру (ширші – сухіші, складені за жорсткою програмою, коротші). Певною мірою, висновком можна вважати те, що й менш цікаві документи дають багато матеріалу для внутрішньої, суспільної та побутової історії, який з інших джерел тільки крихтами можна зібрати. Не можна не згадати й точку зору вченого про більшу інформаційну насиченість українських описово-статистичних джерел порівняно з іншими частинами Речі Посполитої.

Для позначення описово-статистичних джерел М.С. Грушевський використовує поняття узагальненого (надвидового) та вужчого (видового) характеру. Першим можна вважати термін «описі», як офіційні історично-статистичні матеріали, іноді поєднуючи, правда, його з видовими. До останніх включалися ревізії, справоздання, квити, люстрації, інвентарі, податкові реєстри, квартова документація, реєстри прибутків тощо. Використання для позначення окремих категорій подібних з видової точки зору джерел оригінальних, сучасних відносно створення термінів має широке застосування в сучасному джерелознавстві.

М.С. Грушевський зробив цілком вірний висновок стосовно репрезентативності окремих груп джерел, відзначивши вищу якість першої люстрації (1564–1565 рр.) порівняно з наступними, велике значення інвентарів як історичних джерел. Він вказував, що такі документи лише частково для політичної історії, а першочерговими є переважно для внутрішньої, економічної історії (стан фінансів, оподаткування, економічний стан, правовий стан різних категорій населення, колонізація), а також (за наявності переліку населення) – для історії етнографії. Висловив свої думки вчений і стосовно хронологічної репрезентативності, зазначивши створення інвентарів королівщин з кінця XV ст., їх кількісне зростання протягом першої половини XVI ст. для Поділля і Галичини, а в поунійний час їх поширення і для інших регіонів України.

Дослідження М. С. Грушевського спиралися на широку джерельну основу. Але, вивчаючи в першу чергу конкретно-історичну проблематику, він дав цілий ряд цінних висновків джерелознавчого характеру. Вони значною мірою вплинули і на археографічну діяльність вченого. І якщо остання досить ґрунтовно досліджується українськими істориками, то характеристика його як джерелознавця, включаючи й розгляд методики опрацювання джерел різної видової належності, вимагає подальшого вивчення.

Список основних джерел та літератури:

1. Грушевський М. С. Барское староство: исторические очерки (XV–XVIII вв.) / М. С. Грушевский. – К., 1894.
2. Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – К., 1994. – Т. 5.
3. Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. 6.
4. Грушевський М. С. Про видання джерел до історії українсько-руської // М. С. Грушевський. Твори у 50-и томах. – Львів : Світ, 2003. – Т. 5.
5. Грушевський М.С. Архів Скарбу Коронного в Варшаві. Замітка археографічна // Твори у 50-и томах / М. С. Грушевський. – Львів : Світ, 2003. – Т. 5.
6. Грушевський М.С. Південноруські господарські замки в половині XVI століття // Твори у 50-и томах / М.С. Грушевський. – Львів : Світ, 2003. – Т. 5.
7. Бутич І. Михайло Грушевський: Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського / І. Бутич. – Львів, 1994.

Андрій Заяць

Львів (Україна)

М. ГРУШЕВСЬКИЙ ПРО УСТРІЙ УКРАЇНСЬКИЙ МІСТ РАНЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ

У своїх наукових студіях видатний вчений не обійшов увагою міської проблематики, присвятивши цьому питанню кілька публікацій, але послідовно виклав свої погляди у багатотомній «Історії України-Руси» (тт. 5-6), до якої звернемося для оцінки внеску М. Грушевського у з'ясування устрою українських міст ранньомодерної доби.

М. Грушевський уперше в українській історіографії ґрунтовно і всебічно проаналізував основні блоки проблем пов'язаних з висвітленням устрою міст: заснування (т. зв. локація), надання магдебурзького права і його специфіка на українських землях та власне міське управління і самоврядування. Вчений звернув увагу на те, що магдебурзьке право почало проникати в Галицько-Волинську державу, ще з кінця XIII ст., а масово міста почали його отримувати вже у литовсько-польську добу. Спочатку це були території під владою Корони Польської: воєводства Руське, Белзьке та Подільське (XIV–XVI ст.), а далі землі у складі Великого князівства Литовського: воєводства Волинське, Київське і Брацлавське (XVI–XVII ст.). Детально вчений розглянув вплив та значення магдебурзького права на життєдіяльність міст, оцінивши його радше негативно ніж позитивно. Така думка базувалася на твердженні, що магдебурзьке право, запозичене в Україну у цілком готовому, сформованому виді, розривало органічний зв'язок міста з волостю і сприяло денационалізації міського населення. Пізніші дослідники теж по різному оцінювали магдебурзьке право: і негативно (В. Отамановський), і позитивно (Я. Кісь, Я. Ісаєвич, П. Сас, А. Заяць). Є підстави твердити, що не магдебурзьке право, а за-

© Андрій Заяць, 2016

конодавча політика польського уряду гальмувала розвиток міст. Окрім того, німецьке право не було чимось монолітним, раз і на назавжди даним, бо у різних країнах воно мало різні модифікації та назви. Магдебурзьке право несло у міста не дріб'язкову регламентацію їхнього життя, а певну його організацію, складовими якої були: особиста свобода міщан, впорядкування повинностей, просторова перебудова та міське самоврядування. Натомість міра впровадження цих складових у життя залежала вже від самих міщан. Щодо денационалізації міського населення, то це справедливо стосовно міст Руського та Белзького воєводств, але так не було у містах Волинського, Київського та Брацлавського воєводств, про що свідчать останні дослідження Н. Білоус та А. Заяця.

Історик цілком вірно підмітив змішування функцій ради і лави та підпорядкування останньої першій. Аналізу піддано інститут вйтівства, який «був тим сполучником, що зв'язував відокремлену міську громаду, як маленьку державу, з державною системою» (Т. 5, С. 342). М. Грушевський звертав увагу на «надужиття» вйтів щодо міщан. В містах з дідичним вйтівством вйт відігравав ключову роль у системі міського управління та самоврядування. Дідичність цієї інституції ще більше посилювало відчуття значимості та безкарності. Історики загалом схильні вважати вйта чужорідним вкрапленням у міську громаду і для цього є вагомі підстави. Значна прибутковість цього уряду приваблювала до неї шляхту, яка навіть робила спроби законодавчо закріпити її за собою. Сама особа вйта-шляхтича у міському середовищі певною мірою ставила його поза/над громадою, на яку вйт дивився зверхньо, а сама громада цікавила його як об'єкт, що приносив прибутки. Тобто вйтівство було певною синекурою, яка давала непоганий зиск при мінімальних зусиллях. Вйти розглядали вйтівство як певний капітал, який можна орендувати, заставити чи продати. Теоретично вйт мав очолювати лише лаву і займатися судівництвом кримінальних справ, але у практиці життя лави і рада під загальним керівництвом вйта творили те, що називалося магістратом міста.

М. Грушевський, вивчаючи міський устрій, виділяє різновиди українських міст, які мали магдебурзьке право. Найперше виділено Львів, де уряд війта був «інкорпорований» містом, що на думку вченого було «верхом міської самоуправи». У той же час суттєво важче було в містах, де уряд війта поєднувався з владою старости, що робило становище міщан особливо вразливим. Натомість у найгіршому становищі, на думку вченого, були приватновласницькі міста, в яких «якісь права міської громади [...] могли існувати тільки доти і остільки, оскільки хотів того дідич» (Т. 5, С. 352). В історіографії з цього приводу панує назагал така ж думка, хоча висловлювався погляд, що становище королівських міст не було кращим.

Значну увагу приділив М. Грушевський міському судочинству: проаналізовано джерела міського права, його публікації в Польщі (М. Яскера, П. Щербича, Б. Гроїцького), апеляційні інстанції. Звернено увагу на те, що Львів вважали містом, до якого йшли апеляції з руських земель Речі Посполитої. Дещо менше уваги приділено судовому процесу. Останні напрацювання дослідників показують, що в судочинстві застосовувалися як норми магдебурзького права, так і Литовських статутів та звичаєвих практик. Значний вплив на міське судочинство мали орендарі та державці міст (оренди і застави були загальноприйнятою практикою), а ними дуже часто були євреї. За справедливістю до суду зверталися не лише міщани, але й околична шляхта та селяни. Абсолютна більшість справ, що розглядалися в судах, була приватного характеру (мирові угоди, поручительство, обстоювання честі, «доброго імені», боргові зобов'язання, опікунство, розлучення і т.п.). Невелика частка справ мала публічний характер (вбивство, подружня зрада, крадіжка, «грабіж», погрози («похвалки»).

Підводячи підсумок висловленого зазначимо, що внесок М. Грушевського у вивчення устрою українських міст Ранньомодерної доби був значною мірою піонерським, накресливши основні проблеми, над якими працювали практично всі дослідники міського життя тогочасних українських міст.

Список основних джерел та літератури:

1. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1994. – Т. 5.
2. Іваницький С.М. Нове в історії міст під магдебурзьким правом у Великому князівстві Литовському / С.М. Іваницький // Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права. – К., 1929. – Вип. 6.
3. Ковальський Н.П. Источниковедение социально-экономической истории Украины (XVI – первая половина XVII в.). Акты о городах. – Днепропетровск, 1983.
4. Швидько А.К. Советская историография о сущности и роли немецкого права в городах Украины XV–XVIII вв. / А.К. Швидько // Вопросы германской истории и историографии. – Днепропетровск, 1975. – Вып. 3.
5. Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. / П.М. Сас. – К., 1989.
6. Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII ст. Міська влада і самоврядування / Н. Білоус. – К., 2008.
7. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – у першій половині XVII ст. / А. Заяць. – Львів, 2003.

Віктор Воронов

Дніпро (Україна)

ОЦІНКА М. С. ГРУШЕВСЬКИМ НАУКОВОГО ДОРОБКУ О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО

Двоє непересічних і знакових репрезентантів української історіографії належать до різних наукових поколінь, генерацій істориків, між якими більш, ніж 30-літня різниця у часі (якщо брати до уваги власне дати народження вчених). Але певний час вони пліч-о-пліч творили неповторний образ української історичної науки як сучасники й колеги по цеху. Перш за все це стосується 1890-х рр., коли О. Лазаревський належав до числа безумовних корифеїв української історіографії й переживав пік власної наукової кар'єри, а М. Грушевський, працюючи у Львові й очолюючи НТШ, вже на повний голос заявив про себе як про головного її промоутера та модератора на найближчі роки, який мав значний потенціал довершити її остаточне оформлення. У зв'язку з цим цілком природними були ремінісценції та спеціальна увага молодшого колеги до наукової спадщини старшого, яка отримала втілення в декількох досить змістовних, спеціальних наукових працях з досить ретельним аналізом наукової діяльності та доробку О. Лазаревського. Серед них декілька критично-бібліографічних оглядів, некролог і ґрунтовна стаття, написана з приводу 25-х роковин з часу його смерті.

Зокрема, в критичному огляді опублікованих О. Лазаревським перших двох томів славнозвісного щоденника Якова Марковича М. Грушевський наголосив на необхідності та своєчасності цього видання, важливості здійснення повної публікації, а його редактора позиціонував як «звісного знавця лівобічної України» та «невтомного робітника на її полі». Водночас він досить критично сприйняв перспективи повної публікації цих об'ємних мемуарів

© Віктор Воронов, 2016

без долучення до цього процесу якоїсь академічної археографічної інституції. До речі, після смерті О. Лазаревського (а він устиг опублікувати лише три томи щоденника з десяти рукописних) продовжити його починання спробувало якраз НТШ у Львові (щоправда вже без М. Грушевського), але, на жаль, вона також не була доведена до логічного завершення.

В іншому бібліографічному огляді, присвяченому другому випуску видання О. Лазаревським нарисів, заміток і документів з історії України-Гетьманщини, М. Грушевський особливу увагу звернув на дві окремі праці про попередніх дослідників «малоросійської старовини» Якова Марковича та Олексія Мартоса. Він констатував надзвичайно багату й ґрунтовну джерельну базу нарисів, зокрема вказав на використання їх автором значних комплексів приватного листування, прямо пов'язаного з головними діяльними особами його праць. Щоправда М. Грушевський не зовсім погодився з поданою О. Лазаревським поіменною генерацією найбільш ранніх дослідників історії Лівобережної України, підкресливши, що її навряд чи доцільно розпочинати саме з Величка, а до переліку не зайвим було б додати зокрема автора «Синописа» і Сафоновича, деяких інших укпінських хроністів і компіляторів, Лукомського і Грабянку. Особливо виокремив М. Грушевський розмірковування й аргументації О. Лазаревського щодо часу написання та авторства «Історії Русів».

Високу й досить ґрунтовну оцінку одному з ключових монографічних досліджень старшого колеги по цеху «Малоросійським посполитим крестьянам...» М. Грушевський дав в окремій рецензії на сторінках «Записок НТШ». Це був відгук на друге, вже по-смертне перевидання праці у 1908 р. Монографія, вперше опублікована ще 1866 р., спиралась винятково на нові архівні матеріали, причому, на думку рецензента, не втратила своєї наукової вартості й через декілька десятиліть потому. Головною заслугою автора монографії М. Грушевський вважає відмову від романтичної ідеалізації українського селянства «в козаколюбнім і українофільським дусі» і натомість правдиве подання «страшного образу» суспільно-економічної еволюції Гетьманщини, яка врешті призвела до за-

кріпачення збіднілих козаків і колись вільних селян старшиною. На його переконання з появою цієї монографії селянство стало вихідною точкою не тільки для більшості пізніших наукових праць О. Лазаревського, а й для ключових наукових досліджень цілої генерації молодих істориків, зокрема О. Єфименко, В. Лучицького, В. М'якотіна, Д. Багалія, В. і М. Василенків.

Вперше розгорнута й досить цілісна загальна оцінка науковій діяльності та доробку О. Лазаревського М. Грушевський подав у некролозі на сторінках тих же «Записок НТШ» у 1902 р. невдовзі після смерті старшого колеги. М. Грушевський стисло пройшовся провідними віхами й подіями в науковій біографії О. Лазаревського, окреслив головні складові його внеску в історію Лівобережної України, українську археографію, бібліографію, генеалогію тощо, назвав ключові його наукові праці. Водночас він закинув попередникові небажання робити глибокі й аргументовані висновки наприкінці досліджень, абстрагування від «синтези», дещо своєрідні і не завжди виправдані методи обробки матеріалу, коли зміст джерел просто переказується, часто без використання цитат.

Цікаво наскільки змінилась (і чи змінилась взагалі?) оцінка М. Грушевським доробку О. Лазаревського через 25 років після смерті останнього. Тематичний випуск наукового двомісячника «Україна» за 1927 р. був присвячений О. Лазаревському і відкривався вступною статтею М. Грушевського.

Спеціалізацією О. Лазаревського М. Грушевський цілком слушно вважає «колонізацію, землеволодіння й адміністрацію». Він досить високо оцінив його праці з історії українського селянства, три томи «Описания Старой Малороссии», нариси «про прежних изыскателей» і села Чернігівщини, його генеалогічні студії. Однак у той самий час він підкреслив, що в працях старшого колеги «історія заселення зводиться до реєстрів осад з можливо докладною хронологією; історія землеволодіння – до реєстрів власників чи юридичних категорій...; історія управління – до біографії урядовців, з деякими подробицями їх урядової діяльності».

Загалом цілком можна приєднатися до тези, висловленої Грушевським з приводу наукового доробку О. Лазаревського в галузі

генеалогії. Зокрема він зазначив, що його старший колега не був «істориком-соціологом», оскільки він – насправді «історик побуту і людей, історик-біограф, для якого історія втілюється не в економічних і соціологічних схемах, не в юридичних нормах, а в портретах, в живих людях епохи, з кров'ю і м'ясою їх реальних інтересів». М. Грушевський припустив, що такі погляди О. Лазаревського можливо були пов'язані з його оточенням і вихованням, яке він отримав, а ще більшою мірою з ліберально-народницькими настроями епохи реформ, палким прихильником яких він був.

Список основних джерел та літератури:

1. Грушевський М.С. В двадцять п'яти роковини смерті Ол. М. Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження / М.С. Грушевський // Україна: науковий двохмісячник українознавства. – К., 1927. – Кн. 4.
2. Грушевський М. Памяти Олександра Лазаревського / М. Грушевський // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові (далі – ЗНТШ). – 1902. – Т. 47. – Кн. 3.
3. Грушевський М. Рец. на кн.: Лазаревский А. М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.). Историко-юридический очерк : 2-е изд. / М. Грушевський // ЗНТШ. – 1908. – Т. 84.
4. Грушевський М. Рец. на кн.: Очерки заметки и документы по истории Малороссии, Ал. Лазаревского / М. Грушевський. – К., 1895 // ЗНТШ. – 1895. – Т. 8. – Кн. 4.
5. М. Г. [Грушевський М.] Рец.: Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.), издания «Киевской старины», ред. Ал. Лазаревского. Ч. 1-2. – К., 1895 // ЗНТШ. – 1896. – Т. 12. – Кн. 4.

Геннадій Виноградов

Дніпро (Україна)

**УКРАЇНСЬКИЙ МЕТАНАРАТИВ М. ГРУШЕВСЬКОГО:
ВІД ПРО(АНТИ)КАРАМЗІНСЬКОГО ПРОЕКТУ
ДО ВЛАСНОЇ КОНЦЕПЦІЇ**

Якщо з певною долею умовності тлумачити метанаратив у якості універсальної системи понять, знаків, символів, метафор тощо, спрямованих на створення узагальненого типу осмислення в окреслений період і в межах визначеного дискурсу певних історичних, культурних, наукових та інших феноменів, то своєрідний діалектичний баланс життєвого шляху і творчого доробку Михайла Грушевського апріорно майже ідеально відповідає запропонованому концепту; комплексні розвідки останніх років (насамперед С. Плохія і В. Ващенко) додали переконливості (в історичній, психологічній та інших площинах) твердженню про безсумнівне створення Грушевським власного українського метанаративу, в межах якого було поєднано максимально можливі об'єктивні й суб'єктивні сегменти епохи і постаті.

Ми зосередимося на стислій характеристиці низки міркувань стосовно співвідношення метанаративів Миколи Карамзіна і Михайла Грушевського, паралелі між якими настільки очевидні, що неодноразово потрапляли до уваги дослідників, тож нашу позицію не можна визнати унікальною. Попри численні відмінності в долях двох діячів і епохах, коли їм судилося жити і працювати, помітна низка типологічно близьких рис створених ними метанаративів (російського й українського відповідно). По-перше, Карамзін і Грушевський були надзвичайно творчо обдарованими особистостями як в красному письменстві, так і у власне історичних студіях, втім у свого роду «зворотній спосіб»: як добре відомо, для російського автора заняття історією стали основними в останнє двадця-

тиліття життя (з 1803 по 1826 р.) після того, як він прислужився в поезії і прозі, посівши цілком заслужене місце прижиттєвого класика, Грушевський практично протягом усього життя залишався небайдужим художній творчості, залишивши переконливий спадок, проте ця ділянка в силу об'єктивних причин на склала його основного творчого доробку. По-друге, попри принципові концептуальні розбіжності, «История государства Российского» і «Історія України-Руси» мають не тільки майже тотожний поділ на томи і книги, але і охоплюють практично однаковий часовий діапазон, що засвідчує очевидне прагнення Грушевського створити цільну національну історичну концепцію (посилена, крім того, і близьким за задумом 6-томним історико-літературним проектом), яка б не поступалася авторитетній карамзінській. До того ж це «про-» було суттєво посилено мовними складниками, адже як і Карамзін – відомий реформатор російської мови, який, власне, і почав створювати в межах власної «Истории» російську наукову мову, свідомо насичуючи її численними запозиченнями переважно з французької, а також власноруч створеними неологізмами (як буквальними кальками з інших мов, так і свого роду світськими версіями богословських понять на кшталт «промисленность» від «промысел», зрозуміло – Божий), Грушевський мусив паралельно з систематизованим викладенням суто історичного матеріалу створювати свою версію української наукової мови, яка по суті на період межі ХІХ–ХХ ст. знаходилася на стадії становлення. По-третє, російський і український автори усвідомлювали існування суспільно-політичного замовлення з тією різницею, що Карамзін з 1803 р. мав статус офіційного державного історіографа імператорів Олександра І й Миколи І з відповідною придворною посадою, платнею, доступом до архівів і бібліотек, додатковим фінансуванням та ін., Грушевський же мусив поряд з суто науковими зацікавленнями орієнтуватися на потреби українського національного руху, який в умовах бездержавності з відповідною відсутністю надійного й регулярного фінансування, мав стати основним джерелом натхнення. Крім того, очевидною є і різюча відмінність в умовах праці: ледь не ідеальний комфорт, попри певні сімейні не-

гаразди, Карамзіна і без перебільшення екстремальну атмосферу, в якій мусив працювати ледь не до смерті Грушевський з огляду на його державно-політичну й наукову діяльність.

Як бачимо, кожне «про-» одночасно містить і «анти-», що пояснюється глибокими розбіжностями епох, умов праці, авторських позицій тощо. Втім важливою й перспективною залишається ще одна ділянка досліджуваної проблеми: якщо свідоме прагнення Карамзіна написати свою «Історію» як насамперед літературний твір, розглядаючи конкретні історичні події і процеси, вчинки історичних діячів подібно створеним авторською фантазією персонажам і сюжетам, вже стало предметом вивчення істориків російської літератури (починаючи з праць Ю. Лотмана середини 50-х рр. XX ст.), то «Історія України-Руси» під таким кутом зору ще чекає на вивчення. Оптимізму цій заяві має додати та обставина, що останніми десятиліттями створено низку оригінальних і переконливих концепцій, згідно яких на поступ історичної науки в цілому, формування окремих авторських доктрин чи дискурсів мають поряд з об'єктивними історичними обставинами принциповий вплив пануючі в той чи інший період літературні й мовні тенденції, метафорично-алегоричні образні й поведінкові стереотипи, створені письменниками і поетами (достатньо згадати Байрона, Скотта чи інших кумирів XIX ст., образний світ творів яких вплинув на історичну науку не менше, ніж філософські концепції Канта, Гегеля чи Маркса). Йдеться насамперед про дискусійні, проте авторитетні ідеї А. Данто, Г. Уайта, Ф. Анкерсмита, В. Вжосека з його відомою тезою про історіографію як «гру метафор» та інших науковців.

На наше переконання, творчий доробок Грушевського в цілому, а в першу чергу український метанаратив, сформульований в «Історії України-Руси», обов'язково має потрапити до уваги дослідників, які працюють в межах згаданого дискурсу, тим більше, що навіть стисла порівняльна характеристика метанаративів Карамзіна і Грушевського дає достатньо підстав для висування як мінімум гіпотези стосовно принципової можливості наукових пошуків у відповідному напрямку.

Катерина Шевчук

Рівне (Україна)

СЛОВЕСНІСТЬ ЯК ЕСТЕТИЧНА СИСТЕМА В «ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ» М. ГРУШЕВСЬКОГО

Михайло Грушевський не лише талановитий історик, але й дослідник української культури та літератури. В його текстах ми надібуємо також стиль та спосіб мислення, що несе поряд із евристичним потенціалом естетичний настрій. Саме тому ці тексти, особливо, що стосується досліджень української культури та літератури, репрезентують певні естетичні системи. Зокрема, в «Історії української літератури» така естетична система проявляється через розуміння словесності.

У сучасній естетиці помічено надзвичайно сильну естетичну складову в слові. Зокрема, слово сприймається як принцип культури. Воно не лише повідомляє, але й може нести певне переживання. Російський філософ початку XX століття Густав Шпет у праці «Естетичні фрагменти» зазначав, що для виявлення естетичної складової слова потрібно знайти в його структурі моменти, які піддаються естетизації. Подібні моменти якраз і складають естетичну предметність слова. Словесна творчість насичена естетичними моментами, оскільки вона репрезентує найперший рівень естетизації слова, а саме його акустичний комплекс (вимовляння слова). Акустичний комплекс використовується поетами, письменниками чи акторами, як правило, для того, щоб викликати у реципієнта певне враження. Спираючись на таке розуміння естетизації слова, можемо розглядати концепцію словесності як естетичної системи в творчості Михайла Грушевського.

Михайло Грушевський уже на початку своєї праці пише про те, що в українській літературі словесна творчість займає особливе

значення. Це має місце через певні історичні обставини, в яких розвивалася література на українських землях. Зокрема, вчений зауважує, що наша література мусить по-особливому ставитися до «літератури неписаної». При цьому він помічає певну суперечність самого терміну «неписана література». Розвинуті літератури (такі як грецька і латинська) не надають такого значення словесності, оскільки їх писана традиція надзвичайно багата. Словесність тут полишається для етнологів та фольклористів і звертаються до неї передусім як до допоміжного матеріалу при дослідженні писаної літератури, яку сприймають як «справжню».

Передусім Грушевський зосереджується на вивченні найстарішої, передкнижної доби народної творчості. Тим самим він прагне відтворити образ словесного мистецтва. Разом з тим, закладається своєрідна перспектива естетизації дійсності. Це пов'язане із тим, що відповідність народної словесної творчості господарському життю та соціальним відносинам в передісторичні часи набуває характеру оспівування. Так в рамках словесної творчості народжуються образи, які наповнені естетичними моментами. У праці Михайла Грушевського охарактеризовано форми, в які вкладалися ідеї, що поставали в рамках словесності, він оцінює ступінь їх оригінальності, а найважливіше в контексті нашої тематики – прагне визначити літературно-естетичну цінність форм і втілених у них образів.

Дослідження даної проблематики має значущість не лише з огляду на вивчення творчості Грушевського чи історії української літератури. Окрім того, що воно робить вклад в загальну теорію естетики словесності, можемо констатувати також важливість розгляду цієї теми в загальному контексті сучасної проблематики методології гуманітарного пізнання.

Наталія Стратонова

Рівне (Україна)

ІСТОРИЧНИЙ ПРОЦЕС ТА ЙОГО ЧИННИКИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ М. ГРУШЕВСЬКОГО: ІСТОРИОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ

До аналізу особливостей історичного процесу та його чинників у творах М. Грушевського неодноразово звертались українські та зарубіжні вчені. Серед праць слід згадати наукові доробки О. Прицака («Історіософія та історіографія Михайла Грушевського»), І. Витановича («Уваги до історіософії та методології М. Грушевського», «Михайло Грушевський. Історик, соціолог, суспільний діяч»), В. Березинця («Історіософія Михайла Грушевського»), С. Возняка («Філософія історії Михайла Грушевського») тощо.

Тим не менш, з огляду на останні події в українському суспільстві, тема історичного процесу, особливостей становлення громадянського суспільства та його цінностей, впливу на національні соціокультурні процеси залишається актуальною та потребує свого подальшого вивчення.

Серед найбільш відомих праць вченого, присвячених питанню історичного процесу та його чинників слід відмітити «Початки громадянства. Генетична соціологія», «На порозі нової України. Гадки і мрії», «З історії релігійної думки на Україні», «Історія і її соціально виховуюче значення».

Філософські погляди М. Грушевського на історичний процес розвивались під впливом тогочасних соціокультурних течій та ідей. Тут слід згадати позитивізм, еволюціонізм, утилітаризм, неокантіанство, «філософію життя» тощо. Тим не менш, науковець створив власну історіософію та філософію історії, основою яких можна вважати генетичний метод пізнання, соціологічні та еволюціоністські ідеї. Великого значення М. Грушевський надавав ви-

вченню історії та культури рідного краю, зазначаючи в своїй праці «Історія і її соціально виховуюче значення»: «... того, що може дати рідна історія в сфері морального, соціально виховуючого впливу, його безпосередности і влади над почутем, не може дати ніяка иньша. Тому було б невдячним ділом усувати її чи штучно зменьшувати її місце і ролі в історичнім научуванні, тим менше – в історичнім вихованню, в широкім значінню слова. Навпаки се джерело мусить бути використане в повній мірі. З нього повинні бути зачерпнені можливо повно всі вартости, цінні з становища тих виховуючих ідей, які має висунути історичне научанне. Рідна історія повинна бути розвиненою найбільш повно й деталічно, й на її матеріалі, найбільш близько і повно звісім, повинна бути переведена та методична, формальна сторона вироблення історичного мишлення – методології історії».

Аналізуючи процес еволюції націй, М. Грушевський виокремлює три площини: культурну, економічну та політичну. Кожна з цих площин має свої сфери розвитку. Пріоритетність кожної зі сфер постійно змінюється і залежить це, від конкретного моменту історичного розвитку.

Розглядаючи українську державність у своїй праці «На порозі нової України», М. Грушевський, відстоюючи одну зі своїх основних ідей, федералізацію, зазначає: «Не розриваючи з традиційною ідеєю федералізму, залишаючи Українським Установчим Зборам останнє слово в цій справі, Центральна Рада для даного моменту одначе вважала потрібним підкреслити повну й абсолютну незалежність і самостійність Української Республіки, себто її повне право розпоряджатися собою». В даному творі простежується ідеологія самостійності українського народу, неперервність його історії не зважаючи на, часом, складні умови його державності. Власне, широку національно-територіальну автономію, вчений вважав найбільш доцільною для українського народу. Щоправда, пізніше, М. Грушевський закликає будувати незалежну українську державу, а прогрес в даному питанні може бути досягнутий лише за умови, коли нація у всіх сферах свого розвитку контактує з іншими народами.

М. Грушевський виокремлює наступні чинники історичного процесу: народ, територія, культура. Саме через них, на думку вченого, формуються такі характеристики народу, як його свідомість, світосприйняття та світорозуміння. Проте жоден історичний процес не повинен звужуватись до національної ідеї, адже будь-яка суспільно-політична течія, що спирається на традиції лише свого народу і не враховує «досвіду, знань і моральних норм, нагромаджених усім людством у ході історичного процесу», є нежиттєздатною.

Отже, історіософські ідеї М. Грушевського сформовані під впливом різноманітних суспільно-політичних течій того часу. Основна увага в творах науковця звернена на питання аналізу формування національної свідомості, яка, в свою чергу, проявляє себе через загальнолюдські гуманістичні цінності. Виокремлюючи в сферах процесу еволюції націй культурну, економічну та політичні площини, М. Грушевський зазначає, що їх пріоритетність залежить від конкретного моменту історичного розвитку.

Список основних джерел та літератури:

1. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – Т. 1. – К., 1991.
2. Грушевський М. Історія й її соціально-виховуюче значіння // М. Грушевський. На порозі нової України. Гадки і мрії. – К., 1918.
3. Грушевський М.С. Початки громадянства (генетична соціологія) / М. Грушевський. – Відень : Український соціологічний інститут, 1921.
4. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К., 1991.

Володимир Ващенко

Дніпро (Україна)

МЕТАФОРА «ЗАЛІЗНОГО ПЕРСТНЯ»: ДЕЯКІ ПИТАННЯ СЕМІОТИКИ ВЛАДИ У М. ГРУШЕВСЬКОГО

Наше сторіччя, розглянуте як політична епоха кризь культурологічну призму, розташувалося між двома «подіями», що озвучують владу міфічного й міфічне влади – між «Кільцем Нібелунгів» Р. Вагнера та «Володарем кілець» Р. Толкієна – перенесених на сцени кінотеатрів й доведених до глобального колективного психозу наприкінці ХХ ст.

Власне, вони, ці «перстні влади» – всупереч усьому руху «розчакловування світу», завершення якого на початку ХХ ст. проголосив М. Вебер, – наглядно демонструють силу панування у сучасній політиці давніх архетипів, що примушують говорити від свого імені багатьох. Не забути б у переліку цілого ряду імен та організацій про зусилля істориків, принаймні, одного знакового історика – М. Блока, раціоналізувати сакральний характер верховної влади через дослідження королівського ритуалу, магічна сила якого обмежується символічним простором кілець. Або – також не забути б – про повстання таємних орденів ХІХ–ХХ ст., з більшою або меншою претензією на месіанську роль, з більшою чи меншою жагою встановлення нового порядку світової влади: можна згадати тут про «чорний» орден СС, магічні ритуали якого концентрувались навколо символіки перстня.

Й ось, з урахуванням всього культурного фону та контекстів, що б значило використання цього міфологічного дискурсу та архетипового ресурсу «кілець влади» для прояснення феномену влади істориком-«позитивістом», орієнтованим на жорсткі критерії науковості та істини, наприклад, М. Грушевським?

Звернення до символіки метафори «перстня влади» у такого історика мало б виглядати, принаймні, певною стратегією, що доводить недостатність раціонального у політиці, раціональної політики, котра змушена вдаватися до підміни раціонального магічним та міфологічним, зосередженим у певній речі – біжутерії, що не мала б служити б більшим, ніж прикрасою руки, а виявляється елементом репрезентації влади через елемент представлення тіла.

Отже, можна розглядати (й це примушує нас робити певна вплетеність у політичний дискурс символіки «кілець», «обручки», «обруча», що пронизує, вириває, розриває раціональне «політичного тіла» текстів М. Грушевського) – як одну з міфічних історій влади у ХХ ст. Історій, у якій «кілець влади» робить свій черговий виток, у якій «перстень», наділений владою, – має бути анігельованим, якщо ми хочемо *вирватися з символічного простору його кола*.

Все виглядатиме в анахронії письма ХХ ст. так, немов М. Грушевський писав за Р. Толкієна або Р. Толкієн – за М. Грушевського. Принаймні, йдеться про одні й ті ж наперед встановлені межі наративу: боротьба і події у «Володарі кілець» Р. Толкієна та в політичній історії взаємин українців з поляками М. Грушевського буде тривати доти, доки перстень ворожої влади не буде знищено. Знищення кілець – є вивільнення символічного простору – в тому числі й для написання нового наративу, нової історії взаємовідносин українців та поляків у дискурсі провідного українського історика.

Отже, маємо стежити за руками, його руками – рухом письма М. Грушевського й інших – за тією біжутерією, яка позначає владу руки у політиці, руки як символа привласнення: «Всяка проба серйознішої економічної роботи поза невинним притулюванням грайцара до грайцара, *неминучо й незмінно стрінеться з «залізним перстнем» сучасного польського режиму Галичини [виокр. – В.В.]*». Й через сторінку, як завершення розповіді: «...не тільки економічного чи освітнього чи культурного школення потребує народ, і навіть не стільки сього школення, як простору, можности свобідного економічного чи культурного розвою, а сей *простір*,

сю можливість дати може тільки знищення нинішнього польського перстня, перемога над системою повного і виключного панування Польщі над нами [виокр. – В.В.]».

Отже, «перстень» – той символ скріплюючої влади, від якої треба звільнитися, якщо вона чужинецька, або який, як «обруч» треба накинути, коли йдеться про свою, національну владу – таку, як влада Центральної Ради. Наприклад, коли йдеться про забезпечення анархії як опозиційної складової такої влади: «Організуватися дійсно й треба українському народові міцно й негайно! Так, щоб він об'єднався увесь, без різності партій, верств і станів, під проводом Центральної Ради – щоб ся єдність і організація *пройшла вглиб і вишир до самого споду українського народу, обхопила його, як залізним обручем* [виокр. – В.В.], щоб він, наш народ, став він міцною зав'яззю, твердим цементом української землі і охороняв її від розвалу і анархії».

«Національні почуття – стільки віків боротьби проти усяких напасників, що наступали на волю і добро України, зв'язали міцно, вхопили національним обручем всі верстви українського громадянства – від панських і буржуазних груп до пролетаріїв».

«Обставини життя в Східній Україні перед великим рухом народнім XVII ст.... все ще звісні нам не так, як ми собі того бажали. Головні контури сього життя, основна схема відносин вирисовується ся ясно й виразно... Але сій схемі, сему скелету бракує мяса й крові. Бракує сьому простолінійному, схематичному рисунку багатого запасу фарб, кольорів, світотіни, яка б заповнила сі сірі поля, надала цілому образу повного виразу, життя. Бракує багатого фактичного матеріалу, який би дозволив нам... класти руку на пульс народнього життя й відчувати його бите на кождім кроці».

Список основних джерел та літератури:

1. Грушевський М. Наша політика. Матеріали до історії конфлікту в НТШ 1913 року / М. Грушевський. – Серія УІТ «Грушевськіяна». – Т. 7. – Нью-Йорк ; Дрогобич : Коло, 2003.

2. Грушевський М. Організаційна робота Української Центральної Ради / М. Грушевський // М. Грушевський. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К. : Т-во «Знання» України, 1991.

3. Грушевський М. С. Наші завдання / М. С. Грушевський // М. С. Грушевський. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К. : Т-во «Знання» України, 1991.

4. Грушевський М. Господарство польського магната на Задніпров'ю перед Хмельниччиною / М. Грушевський // ЗНТШ у Києві. – 1908. – Кн. 1.

Валерій Цибульський

Рівне (Україна)

УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКИЙ ДОГОВІР У ПРАЦЯХ М. ГРУШЕВСЬКОГО: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Автор ставить за мету здійснити історіографічний аналіз праць М. Грушевського, присвячених добі Б. Хмельницького, і в першу чергу – українсько-московському договору, прослідкувати еволюцію поглядів видатного історика і вплив на його оцінки і висновки політичних і соціально-економічних процесів, що відбувалися в Україні. В наукових дослідженнях вченого можна виділити три періоди: перший відноситься до кінця ХІХ – поч. ХХ ст., другий – 1917–1918 рр., третій – 20-ті – поч. 30-х рр.

Щодо першого періоду, то серед праць видатного історика нашу увагу привертає у першу чергу його стаття «Хмельницький і Хмельниччина» (1898 р.). Вона є досить важливою, оскільки ідеї, висловлені у ній, послужили основою, від якої М. Грушевський відштовхувався в наступних працях, доповнював чи вносив зміни, відмовляючись від деяких попередніх тверджень, висновків і оцінок. У статті він наголошує на зацікавленості Московської держави в союзі з Україною, оскільки була реальною загрозою створення «страшної коаліції» – Польщі, України й Криму.

М. Грушевський вважає, що Москва уявляла собі союз з Україною у формі приєднання «під руку московського царя», а Б. Хмельницький – «може бути, що ніяк». Серед помилок гетьмана під час переговорів у Переяславі він виділяє такі, як прохання надіслати до Києва та інших міст воевод з військом, а також – «щоб цар збирав на себе доходи». Відмову В. Бутурліна присягнути від імені царя вчений пояснює тим, що тут зустрілися два політичні світогляди: козацький (конституційний) і московський (автократичний).

У наступних працях («Двісті п'ятдесят літ» – 1904 р., «Очерк истории украинского народа» – 1904 р., «Богданові роковини» – 1907 р., «Ілюстрована історія України» – 1911 р.) М. Грушевський доповнює і вносить зміни щодо перебігу подій в Переяславі. Він стверджує, що гетьман розглядав союз з Московією як тимчасовий. Його метою було «втягнути Москву в війну з Польщею» і він не надавав великого значення словам, а лише «речам». Дуже скоро Б. Хмельницький розчарувався в союзі з Московією і, як зазначає дослідник, «розрив висів у повітрі». Та смерть гетьмана відвернула цей розрив, «залишивши вузол, зав'язаний ним, нерозв'язаним».

Серед праць, написаних в добу Української революції, коли М. Грушевський змушений був поєднувати наукову діяльність з державно-політичною, виділяється його робота «Переяславська умова України з Московією 1654 року» (1917 р.). У ній він наголошує, що українсько-московський договір не можна розглядати з позицій сучасного міжнародного чи державного права. Вчений звертає увагу, що усна домовленість гетьмана з послами в Переяславі була скріплена царським словом, «переказаним Бутурліним». Про це нагадує Б. Хмельницький і в грамоті до царя, і в листах, надісланих до Москви, своїм послам.

М. Грушевський приходить до висновку, що гетьманський уряд не прийняв до виконання ті пункти, які розходилися з умовами в Переяславі. «Московські статті» і «Жалувана грамота» не були ні проголошені в Україні, ні опубліковані. Україна зберігала значні права і після об'єднання з Московією, а її автономія мала конституційний характер, ґрунтувалась на договорі і «всякі спори про те, як саме назвати сю форму сполучення, в якій стояла Україна до Москви, являються властиво спорами про слова».

В «Історії України-Руси» (Т. 9, ч. 2 – 1931 р.) Переяславська угода зайняла чільне місце. У ній М. Грушевський фактично підвів підсумок багаторічній праці над проблемами українсько-російських стосунків в добу Гетьманщини.

Вчений заперечив повідомлення В. Бутурліна про «велику силу» народу в Переяславі, висловив сумнів щодо кількості осіб (127338 чол.), що присягали царю без поіменних списків. «23 стат-

ті», з якими козацьке посольство вирушило 17 лютого 1654 року до Москви, М. Грушевський називає петицією. У ній ні слова немає ні про царських воєвод у містах, ні про виплату податків.

М. Грушевський підкреслює, що під слово В. Бутурліна про надання військової допомоги проти Польщі і збереження усіх прав і вольностей українського народу, гетьман із старшиною склали присягу, а потім присягли військо, шляхта, духовенство і міщани. Гетьман вважав своїм обов'язком здобути від царя підтвердження їхніх прав і свобод. Це й було зроблено протягом півроку і разом з усною умовою в Переяславі створило те, що тепер «зветься Переяславською умовою».

Список основних джерел та літератури:

1. Грушевський М. Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз / М. Грушевський // ЗНТШ. – Львів, 1898.
2. Грушевський М. Двісті п'ятдесят літ / М. Грушевський // Літ.-наук. вісник. – 1904. – Т. XXV. – Кн. IV.
3. Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 року / М. Грушевський // Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991.
4. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т. 9. – Кн. 2. – К., 1931.
5. Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX – кінець 80-х років XX століття) / О. Ясь // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – К., 2003.

Ганна Охріменко

Острог (Україна)

ВИСВІТЛЕННЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА НАУКОВО-ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ АКАДЕМІЇ (1819–1919 РР.) У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО

На сьогодні існує чимало актуальних проблем у дослідженні історичного минулого українських духовних шкіл, визначальне місце серед яких належить Київській духовній академії (1819–1919 рр.) (далі – КДА). Цей спеціалізований вищий навчальний заклад, пройшовши нелегкий шлях у власному історичному розвитку, «посів своє почесне місце серед вищих академічних закладів не лише Православної Русі, але і всього Православного світу».

Історичне значення КДА варто оцінювати у широкому культурному контексті, адже київські академісти зробили вагомий внесок у розвиток богословських, філософських, філологічних та історичних наук. Історіографія кінця XIX – початку XX ст. наголошувала на продовженні сповідування КДА традицій своїх попередників – Київської Братської школи, Київської колегії та Києво-Могилянської академії (КМА). Однак, факт підпорядкування КДА політиці Святішого Синоду, який прагнув уніфікувати всі напрямки діяльності вищих духовних шкіл Російської імперії, змінив вектор в історіографії першої половини XX ст. Києво-Могилянську академію почали відокремлювати від КДА, причому розмежування проводили, зокрема, у площині протиставлення світського (а також загальностановового, прогресивного) характеру першої школи та духовного (схоластичного, клерикального) – другої.

Зокрема цю тезу підтверджує М.С. Грушевський. Дослідник, батько якого навчався у КДА (1855–1859 рр.), не довів фундаментальну працю «Історія України-Руси» до XVIII ст., проте писав

© Ганна Охріменко, 2016

про той час у популярних текстах. Так, в «Ілюстрованій історії України», що її автор «хотів... дати громадянству нашому ... написано легко і приступно», перебування на престолі митрополита Рафаїла Заборовського (1731–1747 рр.) названо «часами останнього розцвіту київської академії». М. С. Грушевський зазначав, що хоча заклад і слугував «вищою школою для світського громадянства», та разом з тим мав богословський характер, а наука «опиралася на давніх схоластичних методах, для того часу перестарілих і не цікавих і не йшла за поступами сучасної європейської науки», стаючи «все більше спеціально-духовною школою, де хлопці вчилися на попів, а культурного значіння вона вже не мала». Через цю обставину «українське громадянство» почало віддавати своїх дітей у «світські школи» та клопотатися відкриттям в Україні університетів.

Незважаючи на оцінку М. С. Грушевським КДА як «непрогресивного» навчального закладу, відомі факти його листування з викладачами (М. І. Петров, С. І. Маслов) та студентами (С. Курганович) академії з питань історії Коліївщини, історії української літератури XVII ст. та ролі православних єпископів XVIII ст. для історії південно-західної частини України.

Таким чином, М. С. Грушевський не підтримував погляди історіографів кінця XIX ст. – початку XX ст. щодо спільності традицій Києво-Могилянської академії та КДА у просвітницькій діяльності. Однак, враховував погляди представників КДА та консультував студентів академії з питань як світської, так і церковних історії України.

Список основних джерел та літератури:

1. Соменок Н. На пути к синтезу русского академического богословия и церковно-исторической науки: вклад Киевской Духовной академии [Текст] / Н. Соменок // ТКДА: ювілейний збірник / редкол. В. Савельєв [та ін.]. – 2009. – № 11.
2. Грушевський М. Ілюстрована історія України [Текст] / М. Грушевський. – К. : [б. в.], 1990 (репр. відтв. вид. 1913 р.).
3. Шліхта Н. В. Листи до М. С. Грушевського представників Київської Духовної Академії [Текст] / Н. В. Шліхта // Наукові записки НаУКМА – 2000. – Т. 18.

Сергій Рудько
Острог (Україна)

ТВОРЧІ ВЗАЄМИНИ М. ВАСИЛЕНКА ТА М. ГРУШЕВСЬКОГО

М. Василенко, імовірно, познайомився з М. Грушевським 1892 р., під час складання обома магістерських іспитів в Київському університеті св. Володимира.

У квітні 1905 р. в «Киевских откликах» було надруковано анонімну статтю, підписану криптонімом «К», де автор заперечив факт культурно-національних утисків українців у Галичині. Тодішній редактор М. Василенко затримав публікацію статті-спростування М. Грушевського «К польско-украинским отношениям в Галиции». Він вважав несвоєчасним різко полемізувати з польською стороною. М. Грушевський з цього приводу написав Василенкові гнівного листа. Незважаючи на те, що пізніше М. Василенко таки опублікував статтю М. Грушевського та навіть видав окремою брошурою, в обох, очевидно, залишилися неприємні враження від вимушеного співробітництва. Згодом, готуючи лекції для земських учительських курсів, у 1911 р. М. Василенко звернувся до М. Грушевського з проханням надіслати йому відбитку статті «Звичайна схема руської історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства». Як наслідок – М. Василенка звинуватили в тенденційності викладу лекцій та схвальних відгуках на праці М. Грушевського.

З 1911 р. М. Василенко став одним із трьох редакторів «Записок Українського наукового товариства у Києві» (разом з М. Грушевським і В. Перетцом). 20 листопада 1912 р., за поданням М. Грушевського, М. Василенка обрали дійсним членом НТШ. З січня 1912 р. М. Василенко почав писати для словника братів Гранат. Вченого було запрошено до участі в цьому виданні стараннями

М. Грушевського. Статтю М. Василенка «Гайдамащина» передусім запропонували на розгляд М. Грушевському. Саме М. Грушевському належить чимала заслуга у зміцненні національної свідомості М. Василенка. Впродовж 1910–1914 рр. М. Василенко перейшов на засади історичної концепції М. Грушевського, почав популяризувати твори М. Грушевського, активно рецензував їх на шпальтах російськомовної періодики Києва та Петербурга.

У передвоєнні роки та під час Першої світової війни М. Василенко активізував свої наукові студії. Вченому вдалося опублікувати низку праць, серед яких і фундаментальні «Очерки по истории Западной Руси и Украины». У них відображено прихильність вченого до ідеї української історичної самобутності, що вже була яскраво обґрунтована працями М. Грушевського. Власне підтримка вченим концепції М. Грушевського та схвальні відгуки на його праці викликали протидію з боку офіційних кіл у питанні отримання М. Василенком звання приват-доцента.

З ініціативи М. Грушевського М. Василенка було запрошено до Центральної Ради на посаду заступника голови. Втім, М. Василенко від цієї діяльності відмовився. У добу гетьманування П. Скоропадського М. Василенко намагався залучити М. Грушевського до діяльності Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН. Але М. Грушевський від пропозиції відмовився. Під час конфлікту М. Грушевського з Президією ВУАН, А. Кримським та С. Єфремовим М. Василенко був одним із небагатьох учасників академічних засідань, хто утримувався при голосуваннях, коли вирішували справи історичної секції. Активна діяльність М. Василенка в царині історії держави і права України з перспективи схеми М. Грушевського свідчить на користь думки про домінування такого складника в «радянський» період його життя.

Список основних джерел та літератури:

1. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. 40. Особистий фонд М. П. Василенка. – Оп. 1. – Спр. 1135. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові до Василенка Миколи Прокоповича повідомлення про обрання його дійсним членом товариства.

2. Василенко М. Історія мого приват-доцентства / М. Василенко // Український історик. – 1966. – Ч. 4-3 (11-12).

3. Гирич І. Архів М. Грушевського / І. Гирич // Київська старовина. – К., 1992. – № 1.

4. Гирич І. Архів М. Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху (М. Грушевський, С. Єфремов, В. Липинський, М. Василенко) / І. Гирич : Дис... канд. іст. наук. – К., 1995.

5. Гирич І. М. Грушевський і М. Василенко (До історії творчих взаємин) / І. Гирич // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 3/4. Український археографічний збірник. – Т. 6/7. – К., 1999.

6. Петрів М. Конституція 1710 р.: Орлик і Василенко / М. Петрів. – К. : Українська видавнича спілка, 1997.

7. Рудько С. Суспільно-політична діяльність Миколи Василенка: Дис... канд. іст. наук / С. Рудько. – Львів, 2007.

8. Щеголев С. Украинское движение как современный этап южно-русского сепаратизма / С. Щеголев. – К., 1912.

Микола Близняк
Острог (Україна)

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ПОСТУПУ МІСТ ВОЛИНИ У НАУКОВИХ ДОСЛІДАХ М. ГРУШЕВСЬКОГО

Важливе місце у науковій спадщині видатного українського історика і політичного діяча посіли проблеми соціального-економічного розвитку українських земель. У цій площині вирізняється аспект урбаністичний стосовно історичної Волині. Найповніше погляди академічного дослідника історії України представлені у синтетичній «Історії України-Руси». Міське життя, на думку вченого, стало підвалиною політичного, суспільного й культурного розвитку Київської Русі. Завдяки торгівлі, провадженій купцями, відбувається піднесення міст. У XIII ст. це міське життя середнього Подніпров'я сильно занепало й перенеслося до земель волинських та подільських.

Міста Волині і Поділля у складі ВКЛ та Польщі не знайшли сприятливого ґрунту для свого поступу, а тому «центр ваги економічного життя й його впливів на відносини суспільно-політичні й культурні переходить на господарство шляхетське та сільське». Відтепер, залежно від обставин «шляхетського режиму», економічне життя українських провінцій польсько-литовської держави фокусується на шляхетському фільварку.

Важливим аспектом міського життя Волині стало магдебурзьке право, що з'явилося у період Галицько-Волинського князівства. Небезпідставно історик стверджує про поширення міського самоврядування по типу саксонських общин на Волині у XV–XVI ст. З цього часу відбувається докорінна реорганізація – «переворот у житті міста». На відміну від німецьких земель, старе українське місто було пов'язане із землею – «місто – це земля».

М. Грушевський наголошував на відстороненості міст від парламентського та законодавчого життя країни. Будучи під економічною владою шляхетського стану, городяни були скуті низкою обмежень, що призводить до неможливості будь-якого економічного поступу. Чужорідність магдебурзького права українській традиції виявилася у бідності міст, відставанні їх від сучасного прогресу та кращих здобутків культури. Магдебурзьке право стало здобутком лише іноземних колоністів – німців і поляків, а місцеве населення позбавлялося громадянських прав і всякої участі у муніципальному управлінні. Таким чином значну перевагу у містах здобували поляки і католики. У цих складних умовах у містах та містечках Волині вдалося «втриматися на плаву» єврейській громаді.

Учений виступив проти концепції «прославленої культурної місії» Польщі в українських землях вцілому, заперечив позитивний вплив магдебурзького права на міське життя.

Місто, на переконання дослідника, стало вогнищем свідомої та організованої національної боротьби, а міщани – особливо відчували національну нерівність та національний гніт. У цій ситуації муніципальне життя і корпоративна цехова організація призводять до перших спроб національної організації. У міщанах історик вбачав перших борців за національні права.

Релігійне протистояння католиків та православних загострювало протиріччя між українським та польським народами. У цій боротьбі на чільне місце висуваються братства. Місто Острог на Волині стало впливовим центром освіти та культури. Релігійно-національний рух був розпочатий міщанством.

У своїх висновках М. Грушевський базувався на широкому використанні документальних джерел з історії міського життя. Підсумки історика щодо магдебурзького права зустріли своїх опонентів ще при його житті, інші – по праву можна вважати важливим етапом у розбудові української урбаністики.

Список основних джерел та літератури:

1. Грушевський М. Історія України-Руси / Редкол.: П. С. Сохань та ін. – К. : Наук. думка, 1995. – Т. VI.
2. Грушевський М. Історія України-Руси / Редкол.: П. С. Сохань та ін. – К. : Наук. думка, 1998. – Т. V.
3. Винар Л. Михайло Грушевський історик і будівничий нації. Статті і матеріали. – К. : Вид-во ім. О. Теліни, 1995.
4. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа / Сост. Ф. П. Шевченко, В. А. Смолий и др. – К. : Лыбидь, 1990.

Тетяна Дубляниця

Острог (Україна)

**ВИВЧЕННЯ М.С. ГРУШЕВСЬКИМ КОРОЛІВЩИН
РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ**

Дослідження господарсько-адміністративних одиниць минулого посідає помітне місце серед наукового доробку Михайла Сергійовича Грушевського. Особливу увагу вчений приділяє вивченню земель королівського домену, що перебували під управлінням королівських намісників староств. Зацікавленість цим питанням виникла ще у студентські роки, свідченням чого є одна з перших його наукових праць, присвячена Барському староству. І надалі вчений не полишає цієї проблематики. У збірнику документальних матеріалів «Жерела до історії України-Руси» поміщено розвідки М. С. Грушевського, що стосуються деяких аспектів розвитку королівщин на основі опублікованих джерел. Також особливу увагу вчений приділяє даному питанню у своїй праці «Історія України-Руси» при розгляді розвитку сільського господарства, торгівлі та особливостей відробіткових повинностей південно-східної Галичини та Поділля.

Дослідження М. С. Грушевським Барського староства охоплює період XV–XVIII ст. У своїй праці розглядає такі аспекти: географічний чинник, заселення та колонізація, структура староства, організація управління, шляхетське землеволодіння. Причому, вивчає еволюцію цих аспектів в межах зазначеного періоду.

Іншими напрацюваннями вченого є вивчення Снятинського, Галицького, Терехівського, Рогатинського, Стрийського, Дрогобицького, Самбірського, Перемишльського, Сяніцького та Львівського староств на основі описів королівщин. При їх дослідженні автор зосереджує свою увагу на одній проблемі, а саме – економічному становищі селян в середині XVI століття. Дослідження

© Тетяна Дубляниця, 2016

цієї проблеми здійснене за однією схемою. На початку вчений зазначає джерела, на яких ґрунтується дослідження, структуру староства (кількість міст та сіл). Лише після цього виділяє категорії селянства та з'ясовує забезпечення їх землею. Особливу увагу звертає на трансформацію дворищної системи, зазначаючи, що в більшості староств цей термін вживається лише за традицією, оскільки, більша частина земель господарства вже розділена між селянами. Вивчення староств відбувається в системі, а не розділено. Автор намагається порівняти забезпечення селян ґрунтами в різних староствах. Наприклад, робить висновок, що розміри селянських наділів зменшувалися зі сходу на захід, із півдня на північ: в Снятинщині і Терехівщині переважають цілодворищні господарства, Галичині – півдворищні, Стрийщині, Рогатинщині, Дрогобищині – чверть дворищні. Порівнює також кількість загородників та підсусідків в різних частинах.

Найбільший масив інформації у розвідках королівщин стосується питання оподаткування населення, з'ясування особливостей натурального, грошового та відробіткового податків. При дослідженні цього питання вчений звертається до історико-типологічного методу. Усю сукупність сіл він розбиває на групи на основі певних критеріїв. Одним з таких критеріїв є право. Тобто, поділ сіл які існують на волоському, німецькому та руському праві. Села, в яких платили подібні податки, виділяє в окрему групу. Найчастіше вони були зв'язані близьким територіальним сусідством. Хоча, в Сяніцькім старостві однаковість чи різномірність не залежала від географічного сусідства чи віддалення.

Важливо, що автор перед початком вивчення розмірів натуральних податків звернув увагу на особливості місцевих мір і подав їх схему, зазначивши, що величина цих мір не скрізь була однаковою. Простежив тенденцію зменшення величини міри зі сходу на захід. Наприклад, стрийська міра була в 3 рази менша від снітинської, і 1,5 – від галицької. Якщо при дослідженні натуральних податків складнощі виникали в різниці мір, то основною проблемою при вивченні відробіткового податку була відсутність конкретної інформації. Пов'язано це з тим, що про обов'язок роби-

ти люстратори докладно не говорили, бо його не можна було чітко перевести на гроші. Найбільш розповсюдженим типом було означення певного числа днів на рік, що повинен селянин робити на фільварку. Регулярна щотижнева робота зазначається в невеликій кількості сіл, в усіх інших – «робити що і коли їм скажуть».

При наявності джерельного матеріалу, який стосується різних проміжків часу, М. С. Грушевський намагається вивчати явища в розвитку, порівнюючи їх з попереднім станом. Наприклад, наявність люстрацій 1565 і 1570 рр., інвентарів 1545 р., 1534 р., рішень ревізорів 1570 р., що стосуються Львівського староства, дає змогу прослідкувати еволюцію повинностей селян та забезпечення їх землею протягом чверті століття. Так само порівнює ці показники за 1523 р., 1548 р., 1565 р. в Сяніцькім старостві.

Досліджуючи повинності, вчений продовжує застосовувати історико-порівняльний метод, порівнюючи їх розміри в різних королівщинах. Зокрема, зазначає, що оподаткування сіл Перемишльського староства у порівнянні з іншими староствами Галичини по розміру чиншів найбільш подібне до Снятинського й Дрогобицького, за кількістю панщини – до Галицького.

Розвідки про економічне становище селян вищенаведених королівств М. С. Грушевський використав при описі сільського господарства у своїй фундаментальній праці «Історія України-Руси». Але тут поряд з описом повинностей селян, забезпечення їх землею, міститься інформація про фільварки Сяніцького, Любачівського, Рогатинського та Дрогобицького староств. Зокрема, можна зустріти інформацію про урожайність в цих фільварках, суми від продажу збіжжя, а також суми доходів від податку. Традиційно, вчений порівнює за цими показниками 4 староства. Також досліджує розвиток лісового промислу, особливо в Любомській та Ратненській королівщинах. З цього приводу зазначає, що в своїх власних дідичних маєтках пани були трохи розсудливішими, не нищили лісів так безмірно, як по державах – королівщинах – але, загалом, скрізь нищили ліси без милосердя. Окрім продажу лісових товарів аналізує продаж збіжжя та ціни на нього у фільварках Сяніччини, Львівщини та Перемишльщини.

Отже, М.С. Грушевський вивчав насамперед королівщини розташовані в Галичині та на Поділлі. Його дослідження опиралися на широку джерельну базу. Для методики характерним було використання історико-порівняльного, історико-типологічного та історико-генетичного методів.

Список основних джерел та літератури:

1. Грушевський М. С. Барское староство : исторические очерки (XV–XVIII в.) / М. С. Грушевский. – К., 1894.
2. Грушевський М. С. Економічний стан селян на Подністров'ї Галицьким в половині XVI в. на основі описей королівщин / М. С. Грушевський // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1895. – Т. 1.
3. Грушевський М. С. Економічний стан селян в Перемишльським старостві в середині XVI в. на основі описей королівщин / М. С. Грушевський // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1897. – Т. 2.
4. Грушевський М. С. Економічний стан селян в Сяницьким старостві в середині XVI в. на основі описей королівщин / М. С. Грушевський // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1900. – Т. 3.
5. Грушевський М. С. Економічний стан селян в Львівським старостві в середині XVI в. на основі описей королівщин / М. С. Грушевський // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1903. – Т. 7.
6. Грушевський М. С. Історія України-Руси [Електронний ресурс] / М. С. Грушевський. – К., 1994. – Т. 5. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur5.htm>
7. Грушевський М. С. Історія України-Руси [Електронний ресурс] / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. 6. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur6.htm>

Сергій Шаправський
Острог (Україна)

РОЛЬ РЕЛІГІЇ У ФОРМУВАННІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ В ІСТОРІОСОФСЬКІЙ СПАДЩИНІ М. ГРУШЕВСЬКОГО

Дослідження релігієзнавчої спадщини видатного українського історика, історіософа, громадсько-політичного діяча Михайла Грушевського є складовою частиною формування цілісної картини історії релігієзнавчої думки в Україні. Науковий доробок вченого охоплює, практично, увесь пласт історії України від найдавніших часів і до поч. XX ст. Аналізуючи суспільно-політичні трансформації, які мали місце у вітчизняній історії М. Грушевський відводив релігії одне з системоутворюючих місць у становленні української нації.

Особливість вітчизняної релігійної системи полягає, на думку вченого, у розумінні світу через віру в надприродне, в основі якої постають такі морально-ціннісні орієнтири як любов, духовність, доброта, толерантність, солідарність тощо. Саме зазначені принципи притаманні для українців і є наслідком тисячолітніх суспільно-політичних та культурних трансформаційних процесів.

М. Грушевський доводить, що через релігійність особа отримує можливість знайти своє місце у світі, поступово усвідомлюючи і розуміючи вищий сенс буття. Аналізуючи наукову спадщину вченого, можна дійти висновку, що у його розумінні релігія є продуктом етнічної ментальності; виявом культури окремого етносу і одночасно її носієм.

Вчений виокремлює ряд функцій релігії, основними з яких можна вважати соціальну, культуротворчу, трансляційну, гуманістичну, ідентифікаційну, сутнісну та ін. Зазначені функції можуть взаємопереплітатися, взаємовиключатися або взаємодоповнювати одна одну. Так, вчений доводить, що соціальне становище різних

верств суспільства зумовлює особливості їх релігійності. Крім того, релігія може виконувати протилежні за своєю сутністю соціальні функції: з одного боку представляти існуючий соціальний стан як прояв «божого промислу», а з іншого боку, при потребі, може акивно виступати з критикою будь-яких еволюційних проявів в суспільстві, таким чином гальмуючи цивілізаційний поступ.

Власне, релігія лягла в основу формування генокоду українського народу у новітній час і, відповідно до поглядів М. Грушевського, представлена у вигляді т. зв. українського християнства, що постало як система взаємопроникних та взаємозалежних споріднених елементів магічно-натуралістичної, християнської і нехристиянської релігій. М. Грушевський стверджує, що остаточний процес формування основ «українського християнства» був закладений у XIV–XVII ст. Вчений доводить, що втрата української державності спричинила перехід вітчизняної політичної еліти на нижчий соціальний щабель. Намагаючись зберегти власну самоідентифікацію українська еліта зорієнтувалася на збереження свого впливу через поширення християнства серед народних мас, виступаючи, таким чином, суб'єктом нової релігійності, яка, зрештою, і отримала назву «українське християнство». Саме зазначені процеси і надали змогу зберегти національну самосвідомість та не втратити українську ідентичність впродовж багатьох століть.

Список основних джерел та літератури:

1. Богдашина О. Методика історичних досліджень М. С. Грушевського [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ic.ac.kharkov.ua/RIO/v37/v37-1-02.pdf>.
2. Будз В. Соціально-філософські погляди М. Грушевського: футурологічний аспект : монографія / В. Будз. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2003.
3. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1991–1997. – Т. 1–11; кн. 1–12.
4. Домбровський О. Процес розвитку релігійної думки в інтерпретації Михайла Грушевського / О. Домбровський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Dombrovskiy_Oleksandr/Protses_

[rozvytku_relihiinoi_dumky_v_interpretatsii_Mykhaila_Hrushevskoho_Sposterezhennia_i_rozdumy.pdf](#).

5. Кондратик О. Концепція українського християнства М. Грушевського / О. Кондратик // Християнство і культура. – К. ; Тернопіль, 1998.
6. Тарабан В. Погляди М. С. Грушевського на історичний процес / В. Тарабан [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/natural/Vnulp/Armia/2008_612/39.pdf.

Наталія Конопка
Острог (Україна)

ПОСТАТЬ М. РЕПНІНА В ТВОРЧОСТІ Д. ДОРОШЕНКА ТА М. ГРУШЕВСЬКОГО

Протягом 1816–1834 рр. посаду малоросійського військового губернатора займав Микола Григорович Репнін, урядування якого є показовим до висвітлення історії українських губерній, до розуміння специфіки російсько-українських відносин означеного періоду. Постать М. Репніна викликала певний інтерес у знаних дослідників української історії – Д. Дорошенка та М. Грушевського.

Нарис Д. Дорошенка «Князь М. Репнін і Д. Бантиш-Каменський (Сторінка з українського громадського життя першої чвертини ХІХ століття)», опублікований в «Працях Українського високого педагогічного інституту ім. Михайла Драгоманова» (Прага, 1929) був лише розділом праці про Д. Бантиша-Каменського, над якою працював історик. Це розлоге дослідження історика присвячене Д. Бантишу-Каменському та його «Історії Малої Росії», побачило світ лише у 2006 р., в часописі «Ейдос», завдяки В. Андрееву.

Постать М. Репніна є однією з центральних в розвідках Д. Дорошенка, який подав короткий історіографічний огляд досліджень та матеріалів, що були присвячені князю, вмістив ґрунтовний опис життєвого шляху та діяльності М. Репніна як в Україні, так і за її межами. Вчений з захопленням акцентував увагу читача на інтелектуальному оточенні генерал-губернатора, під впливом якого М. Репнін відстоював інтереси ввіреного йому краю, зокрема у справах захисту прав та привілеїв шляхетства, спробах відновлення козацтва, відстоювання інтересів селянства, культурному відродженню українських земель, а відтак у появі «Історії Малої Росії» Д. Бантиша-Каменського.

Беззаперечно перед Д. Дорошенком стояло завдання показати умови та факт появи першої праці з історії України, а не оцінювати її з критичної позиції та порівнювати з існуючою на той час історіографією. З такої точки зору пояснюється і певний пієтет щодо постаті М. Репніна та інтелектуального кола, в середовищі якого народилася «Історія Малої Росії» Д. Бантиша-Каменського.

Постать малоросійського генерал-губернатора і його роль в появі «Історії Малої Росії» Д. Бантиша-Каменського цікавила і М. Грушевського під час праці над «Історією України-Руси», а також над об'ємним дослідженням, присвяченим Д. Бантишу-Каменському – «Историограф Малой России». М. Грушевський у своїй розлогій праці одним із перших звернув увагу на причини та мотиви відмови Д. Бантиша-Каменського від дипломатичної служби закордоном і прийняття пропозиції М. Репніна написати історію колишньої Гетьманщини, переїхавши до Полтави. На думку історика, М. Репнін став офіційним ініціатором та замовником написання та видання «Історії Малої Росії». Водночас М. Грушевський вказував, що і Д. Бантиш-Каменський отримав можливість використати матеріал, зібраний його батьком, для написання «офіційної» історії.

М. Грушевський відзначав, що така активна діяльність і поспішність, які супроводжували підготовку праці Д. Бантиша-Каменського, були продиктовані «не науковими інтересами, а більш конкретними вимогами місцевого життя». І говорив, що, зважаючи на відомі обставини та умови того часу стає зрозумілим «наскільки натурально в тих обставинах у нового губернатора могло з'явитися переконання, що одним з перших завдань його правління мусить бути «история вверенного ему края».

Для характеристики постаті М. Репніна та його участі в появі «Истории Малой России» М. Грушевський детально аналізував розділ про Берестецьку битву авторства М. Репніна. М. Грушевський назвав його безбарвним та млявим, «тощою блідою реляцією». Про М. Репніна М. Грушевський згадував і в контексті поглядів Д. Бантиша-Каменського на постать І. Мазепи. Автор «Истории

Малой Росії» негативно освітлював особу та діяльність гетьмана. Однак, у родині Репніна були інші погляди на цю постать.

Підсумовуючи, варто сказати, що праці Д. Дорошенка носять характер радше патріотично-державницький і постаті М. Репніна віддається більш вагома та значуща роль у піднесенні українського культурного життя. М. Грушевський більш критично оцінював мотиви, причини та процес написання та публікації «Історії Малої Росії», а М. Репніна як офіційного замовника, але водночас людину освічену, яка перебувала під впливом українських патріотів колишньої Гетьманщини. В оцінці постаті Миколи Репніна, як і «Історії Малої Росії» Д. Бантиша-Каменського Д. Дорошенка та М. Грушевського простежуємо різні світоглядні, радше ідеологічні підходи до розуміння та ставлення до процесів, які відбувалися в українському суспільстві на початку XIX ст.

Список основних джерел та літератури:

1. Андреев В. Історія однієї зниклої праці або про те, що відбувається із знищеними рукописами (робота Д. Дорошенка «Дмитро Бантиш-Каменський і його «История Малой Росии») / В. Андреев // Ейдос. – 2006. – Вип. 2. – Ч. 2.
2. Винар Л. Дмитро Дорошенко (1882–1951) – видатний дослідник української історіографії і бібліографії / Л. Винар. – Мюнхен ; Нью-Йорк ; Торонто, 1983.
3. Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / [редкол.: Г. Папакін, І. Гирич та ін.]. – Львів : Світ, 2002. – Т. 10. Кн. II: Серія «Історичні студії та розвідки» (1930–1934); Серія «Рецензії та огляди» (1924–1930) / упор. О. Юркова. – 2015.
4. Дорошенко Д. Дмитро М. Бантиш-Каменський і його «Історія Малої Росії» / Д. Дорошенко // Ейдос. – 2006. – Вип. 2. – Ч. 2.
5. Дорошенко Д. Князь М. Репнін і Д. Бантиш-Каменський (Сторінка з українського громадського життя першої чвертини XIX століття) / Д. Дорошенко // Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі. Науковий збірник. – Т. 1. – Прага, 1929.

Валентина Піскун

Київ (Україна)

МИХАЙЛО ЄРЕМІЇВ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ПОГЛЯД НА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ТА ЙОГО РОЛЬ В УКРАЇНСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ

У своєму багатогранному житті Михайло Грушевський зустрічався, працював, спілкувався з багатьма людьми. Проте, лише незначна частина їх залишили свої спогади про Михайла Сергійовича. Серед небагатьох звернемо свою увагу на спогади Михайла Єреміїва, який і сам став у першій половині XX ст. непересічною особою в українському суспільному і політичному житті. І цінність його роздумів про Михайла Грушевського обумовлюється декількома факторами: 1) віковою різницею в 23 роки (тобто Єреміїв є представником іншого покоління, яке вже інакше сприймало все, що відбувалося в Україні); 2) близькістю знайомства, а, отже, враження особисті від спілкування; 3) можливістю порівняння з політичними діячами інших країн (Єреміїв – політичний емігрант, який більшу частину свого життя прожив у європейських країнах); 4) осмислюваністю писаного на відстані часу від зустрічей з Михайлом Грушевським, більше того на прохання історика Любомира Винара.

Постать Михайла Єреміїва упродовж XX ст. практично не досліджувалася істориками, обмежуючись лише скупими даними із довідкових видань. Лише в останні роки його особа як політика, дипломата, журналіста стала об'єктом дослідження Ірини Матяш. Взаємини ж Михайла Грушевського і Михайла Єреміїва потребують окремого історичного дослідження, а надто спогади останнього про визначного історика і державного діяча.

Хоча спогади і є суб'єктивним джерелом, вони все ж наświetлюють деталі тогочасних стосунків у середовищі українських по-

літичних діячів. Показують, через наближеність особи до подій, риси характеру, типи поводження, можливості для ухвалення рішень політиками тощо. Загалом М. Єремійв залишив по собі праці, в яких міститься важлива інформація з життя і діяльності М. Грушевського: «За лаштунками Центральної Ради (Сторінки зі споминів)»; «Є. Коновалець на тлі української визвольної боротьби» у книзі «Коновалець Є. та його доба»; Незакінчений спогад Михайла Єремійва «Як я зробився дипломатом».

Достовірність спогадів М. Єремійва про М. Грушевського обумовлюється близьким знайомством і спільною працею в Українській Центральній Раді. Упродовж 1917–1918 рр. він працював головним редактором органу УЦР – газети «Вісти з Української Центральної Ради», був співредактором партійного часопису УСДРП «Робітнича газета». М. Єремійв високо оцінює організаторські здібності М. Грушевського, його неймовірну працездатність. «Але головна сила його була не в його виняткових особистих здібностях, чи його працюватості, а в його величезній ерудиції й детально виробленому історичному світогляду. Поміж нас не бракувало ні людей освічених, ні знавців історії, але ні один з них не дорівнювався М.С. Грушевському в умінні доточити свій історичний світогляд до бїжучої хвилі і він з того повністю скористав, щоб довести той дрантивий, нашвидку збитий корабель Центральної Ради, через всі революційні та воєнні пороги, аж до 22 січня, що було кульмінаційним пунктом його політичної кар'єри». М. Єремійв з особливою повагою до М. Грушевського підкреслив, що «ці десять місяців моєї співпраці за одним столом з М. С. Грушевським, були для мене варті всіх університетів світу».

Список основних джерел та літератури:

1. Верстюк В. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник / В. Верстюк, Т. Осташко. – К., 1998.
2. Грушевський М. Спомини / М. Грушевський // Київ. – 1989. – № 10.
3. Єремійв М. За лаштунками Центральної Ради (Сторінки зі споминів) / М. Єремійв // Український історик. – 1968. – № 1-4.

4. Незакінчений спогад Михайла Єремійва «Як я зробився дипломатом» // Матяш І. Дипломатична кар'єра та еміграційне буття Михайла Єремійва // Режим доступу : <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertnadumka/view/article/diplom>

5. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – К. : Наукова думка, 1996. – Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р.

Надія Миронець

Київ (Україна)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ТА ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО: ЕВОЛЮЦІЯ МІЖСОБИСТІСНИХ СТОСУНКІВ

Про М.С. Грушевського і В.К. Винниченка написана величезна кількість праць фахівцями різних галузей знань, у яких висвітлена їхня багатогранна громадсько-політична, наукова, публіцистична й літературна діяльність, детально досліджені біографії обох діячів. Однак відсутні спеціальні праці, які б розкривали їхні особисті стосунки, що були не лише фактами їхніх біографій, а певним чином впливали і на політичне життя в Україні.

Стосунки Грушевського й Винниченка не були рівними й однозначними, їх еволюція ділиться на кілька періодів:

I – 1903 – початок 1917 р., коли вони співпрацювали як письменник і редактор «Літературно-наукового вістника». Інколи, зокрема в 1911 р., у їхніх стосунках виникали конфлікти і охолодження, однак, зустрівшись у Москві у листопаді 1916 р., «піднадзорний» Грушевський і «нелегальний» Винниченко плідно працювали разом над виданням журналу «Промінь»;

II – березень 1917 – лютий 1919 – це був період, коли обидва діячі опинилися в епіцентрі Української революції, стали першими особами Української Народної Республіки і, не зважаючи на певні розходження в питаннях тактики, самовіддано працювали на ниві українського державотворення і конфлікти між ними не набирали публічного характеру;

III – лютий 1919 – березень 1924 (від виїзду за кордон Винниченка, а в березні 1919 р. й Грушевського, до повернення Грушевського в Радянську Україну). У цей час їхні оцінки історичних подій недавнього минулого і тактики поведінки в нових умовах

© *Надія Миронець, 2016*

багато в чому розійшлися, їхні стосунки загострилися, чому сприяли конфлікти між різними емігрантськими групами українських есерів і соціал-демократів, критика Грушевського у зв'язку з наміром повернутися в Україну набирала гострого, часом брутального характеру, в оцінках Винниченком позиції й постаті Грушевського звучали іронічні, зневажливі ноти. Наміри Грушевського повернутися в Україну лише для культурної роботи, без можливості брати активну участь у політичному житті, Винниченко називав зрадництвом. І все ж у моменти, які Винниченко вважав особливо загрозливими для української революції, він звертався до Грушевського з пропозиціями про створення революційного національного центру або Єдиного революційно-демократичного національного фронту для порятунку української революції. Ця тема – основна в листах Винниченка до Грушевського 1921–1923 років;

IV – березень 1924 – кінець 1934 – після повернення Грушевського в Радянську Україну. Оцінка Винниченком цього кроку Грушевського пом'якшала. 21 березня 1924 р. він писав М. Шаповалові: «Так М. Грушевський уже в Києві? Ну, може, воно й краще. Хай, коли зможе, старий щось там робить». У листопаді 1928 р. Винниченко звернувся до Грушевського з листовним проханням допомогти йому порадами й матеріалами для написання давно задуманого роману про Хмельниччину і одержав від історика детальну, доброзичливу відповідь.

Як бачимо, міжособистісні стосунки М. Грушевського і В. Винниченка пройшли певну еволюцію, обумовлену обставинами культурного і політичного життя в Україні й за її межами. Вони потребують подальшого детального дослідження.

Список основних джерел та літератури:

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф. 3593. – Оп. 1. – Спр. 149-152 (Листи В. Винниченка до М. Шаповала).

2. Миронець Н. Листування Володимира Винниченка з Михайлом Грушевським (1908–1928) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2013. – Вип. 18.

Володимир Трофимович
Остроз (Україна)

РОЗРОБКА М. ГРУШЕВСЬКИМ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Зовнішньополітична концепція України доби Центральної Ради, викладена у соціально-політичних працях М. Грушевського, що побачили світ протягом 1917–1918 рр., була покладена в основу зовнішньополітичної стратегії «першої» УНР. З неї випливало, насамперед, що «в порівнянні з народом великоруським український являється народом західної культури – одним з найбільш багатих східними, орієнтальними впливами, але все-таки по всьому складу своєї культури й свого духу народом західним ... Україна жила одним життям, одними ідеями з Заходом. У нього черпала культурні засоби, у нього брала взірці для своєї культури».

Важливе місце у концепції М. Грушевського займала «чорноморська орієнтація» зовнішньополітичних інтересів України. Так, у праці «На порозі нової України» він зауважив, що хоча історичні умови орієнтували останню на Захід, однак географічне положення значною мірою диктувало чорноморський напрямок її зовнішньої політики, встановлення взаємовигідних відносин з народами Чорноморського басейну. «Се співробітництво, – підкреслив він, – може бути надзвичайно корисним. Чорне море об'єднує й зв'язує до купи краї з дуже відмінними фізичними й господарськими умовами, які надзвичайно добре можуть себе доповняти».

У своїх працях М. Грушевський наголосив на рішучому розриві з силоміць нав'язуваною українцям протягом століть орієнтацією на Росію та закликав до відновлення зв'язків із західними країнами. Вказуючи на глибокі відмінності українського народу від «великоруського», він навів переконливу аргументацію, акту-

© *Володимир Трофимович, 2016*

альну і в сучасних умовах збройної агресії Росії проти України: «Реальні факти на кожному кроці говорили про глибоку антитезу сих двох близьких по крові, а відмінних духом народів. І мабуть аж нинішнє «велике потрясіння», сей кровавий напад більшовиків на «хохлів» і огонь руїни знищить ті шори, ті пов'язки, котрі лежали на очах українських громадян і не давали їм орієнтуватись в реальних фактах».

Обґрунтовуючи необхідність повернутися лицем до Заходу, М. Грушевський водночас застерігав від односторонньої зовнішньополітичної орієнтації Української держави. Остання, на його думку, мала «в'яснити свої засоби, завдання й потреби, тим часом не спішити замикатись в який-небудь один круг зв'язків, відносин і впливів, а брати як можна ширше, широкоотвертою рукою, все, що може бути корисним...».

Зовнішньополітична концепція М. Грушевського була частково втілена в життя при проведенні міжнародної політики УНР, коли, за його словами, «проголошена самостійність стане твердою підставою забезпечення нашої державності й нашого соціального будівництва...».

У буремні часи проголошення незалежності УНР і легендарного бою під Крутами М. Грушевський намагався роз'яснити «хто такі українці і чого вони хочуть». Майже через 100 років, в умовах російсько-української гібридної війни, ми знову хочемо дати світовій спільноті відповідь на це питання

Список основних джерел та літератури:

1. Грушевський М. С. Повороту не буде! : Соціально-політичні праці 1917–1918 рр. / М. С. Грушевський. – Харків : Видавець Савчук О. О., 2015.

Валентин Кавунник

Київ (Україна)

МОДЕЛЬ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ПОГЛЯДАХ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Модель українського суспільства у поглядах Михайла Грушевського – це протистояння між владою та народом. В залежності від історичного періоду в зміст терміну «влада» вкладалися різні значення: князь та його дружина, гетьманська старшина, яка в пізніші часи стала російським дворянством або польською шляхтою.

Модель українського суспільства сформувалася ще за Київської Русі, в століттях протистояння між князівською адміністрацією та громадою земель. Київські князі, які були призначені на землі, егоїстично використовували ресурси громади: утримували за її рахунок свою дружину, встановлювали високі податки у золоті чи сріблї, втручалися у внутрішнє життя громади. У свою чергу громада збройно повставала проти князівської влади, або після смерті князя грабувала його двір. Не випадково з наближенням армії Золотої Орди до кордонів Київської Русі, громада не підтримала князів, а натомість прийняла зверхність баскаків – намісників татар на українських землях. На відміну від князів, баскаки збирали податки не у грошовому (золото, срібло), а в натуральному (продуктами, сіном, зерном) еквіваленті, і головне, що баскаки не втручалися у внутрішнє життя громади. Територія, на якій проживали «татарські люди» – населення, яке лояльно ставилося до Золотої Орди, сягало Мазовецьких земель – території сучасної східної Польщі.

Ні в літописах, ні, особливо, в дослідженнях істориків Російської імперії, тема «татарських людей» не була популярною. Взагалі в історіографії цей період називався спустошенням «южнорусских» земель, вивчення якого само по собі виключалося.

© Валентин Кавунник, 2016

Натомість Михайло Грушевських у численних своїх студіях (від статей до «Історії України-Русі», включаючи монографічні праці) доводив, що спустошення як такого не було, а громадсько-політичне та економічне життя в Україні тривало.

Так утвердилося самоврядування українського суспільства, позбавленого адміністративних впливів. З поширення влади князів Великого Князівська Литовського, а пізніше, після Люблінської унії, Речі Посполитої, на півдні України виникає Дикий Степ, куди тікали ті, хто не сприймав над собою будь-якої влади.

Взаємодія народу із гетьманською старшиною, яка пізніше перетворилася або в російське дворянство, або в польську шляхту, лише підтвердила принцип автономності громади і влади в українській суспільно-політичній традиції.

На жаль, цей принцип спрацював і за часів Української Народної Республіки, коли не стільки присутність большевицької армії, скільки аполітичність українського селянства визначило утвердження большевицької влади в Україні. Не зважаючи на присутність різних армій, селяни продовжували вирощувати хліб, до тих пір, поки большевицька адміністрація дозволяла це робити.

Дуалізм влади і народу, або «провідної верстви» і «плебеїв», зустрічаємо в працях В'ячеслава Липинського та Дмитра Донцова (творчість останнього є похідною від спадщини першого), з тією відмінністю, що в них вивисується роль аристократії з позицій не якою вона була, а якою б мала бути. Михайло Грушевський отримав ярлик народолобця, за те, що саме в народі вбачав носія національних традицій: в першу чергу мови – основи української ідентичності, на відміну від української аристократії, яка постійно денационалізувалася: русифікувалася або полонізувалася. Михайло Грушевський був більше реальним політиком за «романтика» В'ячеслава Липинського, оскільки вбачав основу побудови національної держави не в українській аристократії чи середньому класі, якого фактично не було в Україні, а в українському селянстві, яке, на жаль, пасивно поставилося до ідеї самостійної національної держави.

Олександр Кучерук

Київ (Україна)

УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ТА ФОРМУВАННЯ ПЕРВІСНОЇ СТРУКТУРИ

Утворення Української Центральної Ради, формування структури та первісний персональний склад від початку березня 1917 р. до Національного конгресу на початку квітня 1917 р., так би мовити, заслонили пізніші події Української революції 1917–1921 років. Цей період історії УЦР за браком документів до сьогодні не можна уважати остаточно з'ясованим, про що свідчить дискусія сучасних дослідників.

Крах російської монархії і перехід до республіканського устрою позначився різкою активністю притумлених українських громадсько-політичних сил. У ці дні представники Товариства українських поступовців (ТУП) ініціювали об'єднання усіх сил в єдину структуру.

Окремі еміграційні дослідники, а недавно і дехто з «материкових» істориків, пропагували версію про існування двох Центральних Рад, одна ТУПівська, а друга у середовищі «самостійників», до того ж ніби створена раніше ТУПівської. Зазначимо, що ця версія, після детального аналізу, не знайшла документального підтвердження.

Отож, вже 1 (13) березня зійшлися *«в тісних залах Українського Клубу представники всього українського громадянства, молодь, жіноцтво, інтелігенція і робітництво, представники всіх партій»*. Основні заклики і вимоги до нової влади, що формувалися в процесі нарад, це українізація школи, вільна українська преса та запровадження української адміністрації.

Різниця поглядів вимагала компромісу, тому, за словами Д. Антоновича спільно *«рішено зложити покищо тимчасову Централь-*

© Олександр Кучерук, 2016

ну Раду з ядра в числі до 25 людей з тим, щоб вона далі доповнювалася кооптацією головним чином делегатами зпоза Києва».

Ініціативу ТУП «торпедували» представники відроджуваних соціалістичних партій, прийшовши на нараду, вони виступили з ультиматумом якщо їх не включать до складу Центральної Ради, то *«вони створять свою аналогічну централю»*.

Внаслідок нових переговорів сконструйовано первісне «ядро» Ради: 5 осіб від ТУП, 5 осіб від «робітництва», 2 від Української соціал-демократичної робітничої партії, решта (не визначаючи розподілу місць) від «академічної молоді» та українських кооперативних організацій. Зазначимо, що компромісна двадцять'ятка так і не була остаточно сформована, революційна стихія та амбіції окремих лідерів не дали впровадити досягнені домовленості. Тоді ж в межах компромісу вирішено обрати головою Ради давнішого члена ТУПу відсутнього М. Грушевського, товаришами голови представника кооперативного руху Ф. Крижанівського і соціаліста Д. Антоновича, скарбником обрано кооператора В. Ковалю, а секретарем соціаліста С. Веселовського.

Центральна Рада уважала днем свого «народження» 4 (17) березня 1917 року, саме цього дня на нараді представників політичних і громадських організацій відбулося уконституювання Української Центральної Ради, як представницького органу революційної доби, політичної структури з широкими державотворчими планами і амбіціями.

Назва Українська Центральна Рада з погляду нашого часу абсолютно природня, але на початку березня 1917 року обговорювалися й інші назви цієї структури. Учасник подій В. Королів свідчить, що *«назва першого українського парламенту народилася» завдяки члену ТУП правникові М. Синицькому»*.

Хто увійшов до першого складу Української Центральної Ради сформованої на початку березня 1917 року встановити дуже важко, практично неможливо. До нас не дійшло ніяких записів чи протоколів, або тогочасних публікацій з переліком осіб.

Юрій Земський

Хмельницький (Україна)

**ГЕОПОЛІТИЧНЕ ПОЗИЦІОНУВАННЯ УКРАЇНИ
ЗА СТАТТЕЮ М. ГРУШЕВСЬКОГО «ЗВИЧАЙНА СХЕМА
«РУССКОЇ» ІСТОРІЇ І СПРАВА РАЦІОНАЛЬНОГО
УКЛАДУ ІСТОРІЇ СХІДНЬОГО СЛОВ'ЯНСТВА»**

Стаття М. Грушевського «Звичайна схема...», написана восени 1903 р. та надрукована у Петербурзі наступного 1904 р., з'явилася в умовах цілком благополучного існування й певною мірою навіть процвітання імперії. Але, як слушно зауважує Роман Шпорлюк, коли люди пишуть «академічну» історію своєї нації, яка не має держави, вони тим самим стверджують, що вони вже не є такими самими, якими були, допоки думали, що не мають власної історії. Таким чином вони починають розформування панівної системи. Адже перше, аніж заявити про свою незалежність, народ має усвідомити свою залежність, тобто зрозуміти, що він «інакшим», і більше того, зрозуміти, що він не хоче втрачати своєї самотності.

Ці ідеї в суспільній українській думці вже були раніше задекларовані «Історією Русів». За цим твором чітко поставав образ окремішності українського народу, як єдності усіх верств, під проводом козацтва, зі своєю рідною землею, вірою, певними державницькими традиціями тощо. Отже, серед української еліти до завершення XVIII ст. було поширене розуміння своєї автономії, яку насильницьки відібрали, разом зі зруйнуванням Гетьманщини та Запорозької Січі. Але з цими останніми подіями в Україні, співпала Французька революція та поява Американської конституції. Вони задекларували формування новітньої, модерної свідомості й власне ідеї модерного націотворення.

На хвилі захоплення романтизмом (ідеями Г. Гердера та кантіанців) щодо важливості вивчення народної культури та «свідомості народу», пізнання «душі народу» тощо, з початку XIX ст. почала формуватися нова українська національна еліта, яка задекларувала надзвичайно плідну та в перспективі рушійну концепцію: немає держави (вона зухвало відібрана), але є народ, який виніс на своїх плечах величезні випробування, нищення, гноблення, проте зберіг своє національне обличчя, свою самотність, зберіг життєдайний потенціал. Ці ідеї набувають завершеності у працях Кирило-Мефодіївців та творчості Т. Шевченка.

А далі – народницький рух (хлопоманство), громадівський рух, плекання національної літератури та літературної мови на модерних засадах ідеї громадянського суспільства – стали практикою формування на рідній землі, але в кордонах чужих двох імперій національно-громадянської свідомості українців, власне української модерної нації. Вперше, з часів Б. Хмельницького знову відбувалося поєднання, «зшиття» усіх земель України до єдиного, однаково рідного для усіх простору – наддніпрянці (як, прикладом М. Драгоманов та М. Грушевський) знайшли прихисток і продовжили українську справу на Галичині, а галичани на відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві виголосили промови українською, чого не дозволено було наддніпрянцям. А крім того, разом вони робили усе можливе, в умовах долання різних обмежень та заборон, аби надати національного самоусвідомлення українському селянину та робітнику, тобто «пробудити» українців за народженням та за місцем проживання до свідомого національно-культурного українського життя. Й успіхи таких напрацювань якраз підготували ґрунт для національно-політичного українського «пробудження» у слушний час подій 1917 та 1918 рр.

Чи міг усе це передбачити М. Грушевський, пишучи у 1903 р. статтю, з утвердженням нової концепції історії рідного народу? Звісно, настання таких подій можна було лише жадати й вірити, що вони неодмінно будуть. А відтак, М. Грушевський попри своє «народництво», за парадигмою історіописання, беззаперечно є державотворцем за змістом та цінністю своїх напрацювань.

На жаль, інерція романтично-народницьких переконань та «вірувань», а ще національно-християнські моральні засади світогляду (українська наївна довірливість, наприклад правдивій дієвості писаних законів, угод, декларацій тощо) не дозволили йому адекватно пізнати суть процесів, що підняли його найвищою хвилею українського національно-політичного пробудження на посаду Голови Центральної Ради. На жаль, він не спромігся належним чином скерувати хід подій. Проте, знаємо нині, що демосоціалістичними ілюзіями хворіло на той час більшість української інтелігенції, з котрої сформовано було вищий орган керування подіями революції.

Попри все, провідна ідея статті М. Грушевського від 1904 р. робила свою справу вже незалежно від її автора. Ідея політичної самодостатності українського народу, з велично-героїчним державницьким минулим, на жаль, щоправда, лише по втраті відроджених держав у 1917 та 1918 рр., але утвердила серед української національної еліти переконання, що Україна має бути незалежною і за неї слід боротися. Саме у 20-ті рр. ХХ ст. українські історики почали масово працювати в державницькій парадигмі. Її історія діяльності наших князів та гетьманів, наших культурних діячів, мислителів, еліти та інтелігенції – вибудовували в свідомості українців наш український національний простір, пояснювали причини наших воїн та союзів, наших перемог та поразок, декларували зміст наших відносин із ближчими та дальшими сусідами, геополітично позиціонуючи місце України в Європі та світі.

Список основних джерел та літератури:

1. Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального украду історії Східного Словянства / М. Грушевський // Статті по славяноведенью. – СПб., 1904. – Вип. I.
2. Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. (Статті і матеріали) / Л. Винар. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги. – 1995.
3. Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / С. Плохій // Авторизов. перекл. з англ. Миколи Климчука. – К. : Критика, 2011.
4. Шпорлюк Роман: «Модерна нація починається зі слів: «Ми різні, але всі – українці» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.istpravda.com.ua/articles/4f36eb99f1786/ (дата звернення: 10.09.2016.)

Євген Савенко

Казань (Росія)

ГРУШЕВСЬКИЙ У КАЗАНІ (1915–1916)

Метою нашої доповіді є вивчення діяльності Михайла Грушевського в умовах перебування на російських теренах, переважно у поволзькому регіоні, напередодні революційних змін, що відбулися 1917 року.

Початок Першої світової війни застав його з сім'єю в Карпатах. Перебуваючи підданним Російської імперії, котра вступила у війну з Австро-Угорщиною, він не наважився повернутися до австрійського на той момент Львова, очевидно, справедливо побоюючись арешту. Манівцями, через нейтральну Румунію, восени 1914 року Грушевський зумів дістатися до Києва. У лютому 1915 року, у розпал військових дій, професора, як «пропагандиста українського сепаратизму», а також діяча української Народно-демократичної партії було заслано до Сибіру. Однак туди він не потрапив. Завдяки протекції колег-науковців місцем заслання було все ж обрано губернський Симбірськ.

Поступово після прибуття в Симбірськ, М. Грушевський почав прикладати зусиль щодо переміщення його з доволі провінційного тоді міста до університетської Казані. Своє прохання він аргументував тим, що йому необхідно мати засоби для життя, а заробляти на це він здатний лише на науковій ниві.

Дозвіл переїхати в Казань М. Грушевський отримав 5 квітня 1915 року, але безпосередньо до місця призначення не поїхав. Згодом казанська поліція розпочала його інтенсивні пошуки. Збереглося численне листування між поліцією Казані і Симбірська саме з цього приводу. 1 липня 1915 року казанський поліцмейстер, наприклад, повідомляв губернаторові Казані, що Грушевський «не прибув, так як забажав до кінця літнього сезону перебути в Сим-

© Євген Савенко, 2016

бірську». Справді, літо 1915 року родина Грушевських провела на Волзі в селі Колки під містом Симбірськом.

У Казані Михайло Сергійович Грушевський перебував під офіційним наглядом місцевої поліції протягом 1915–1916 років. Про це є спеціальна справа. «Справа» М. Грушевського в Національному архіві Республіки Татарстан була віднайдена мною на початку 2004 р. Документи зберігаються у фонді 1, списку (опис) 6, справі № 978.

Зберігся рапорт казанського поліцмейстера начальнику казанського губернського жандармського управління про момент прибуття Грушевського і його родини в Казань. У мебльованих номерах «Франція» Грушевські прожили до середини листопада 1915 року, а потім переїхали на вулицю Большую, будинок Леонтьєва (дім не зберігся). При переїзді симбірська поліція надала Грушевському позитивну характеристику, тому в Казані постало питання про те, щоб перевести опального професора під помірний нагляд. Це дало б йому більше можливостей для вільнішого пересування у регіоні і налагодження праці.

Але пристав 4-го сектору, який здійснював безпосередній нагляд за вченим, подав звіт про *підозрілу* діяльність М. Грушевського. Зокрема пристав вказав на постійні контакти та інтенсивне листування цього останнього з багатьма відомими українськими діячами. У результаті поліцейський нагляд залишилися все ж жорстким. Але характер Грушевського не дозволив йому протягом тривалого часу перебувати у бездіяльності.

Змінити місце заслання з Казані на Москву М. Грушевському вдалося завдяки підтримці Д.Д. Грім (відомий російський юрист, ректор Санкт-Петербурзького університету у 1910–1911 рр., член Державної Ради). Професор Д.Д. Грім написав блискуче складеного листа з проханням командуючому військами Московського воєнного округу Й.І. Мрзавецькому. Відмовити такому прохання тому виявилось важко.

Останнім «московським» документом, що торкається «справи» М. Грушевського, є рапорт до канцелярії московського генерал-губернатора з паспортного відділення канцелярії московсько-

го градоначальника. У ньому йдеться, що «колишній професор Львівського університету, дворянин Київської губернії Михайло Сергійович Грушевський прибув до Москви 10-го вересня». З цього моменту казанська сторінка життя М. Грушевського була закрита, а пізніше, на тлі бурхливих історичних подій, також і суттєво призабута.

Список основних джерел та літератури:

1. Винар Л. Автобіографія Михайла Грушевського з 1906 і 1926 років, як джерело до вивчення його життя і творчості / Л. Винар // Український історик. – 1974. – № 3.
2. Іваницька С.Г. М.С. Грушевский в годы Первой мировой войны : аспекты общественно-политической и публицистической деятельности / С. Иваницкая // Клио. – 2009. – № 2 (45).
3. Іваницька С. Г. Публицистика М.С. Грушевского периода ссылки (февраль 1915 – март 1917 гг.) как исторический источник / С. Иваницкая // Источник и его роль в историческом познании : Сб. статей по материалам междунаучной конференции 17-18 мая 2012 г. / Нижегородское отд. ИРИ РАН; Нижегородский гос. пед. ун-т им. Козьмы Минина. – Нижний Новгород, 2012.
4. Іваницька С. [Рец.]: Листування Михайла Грушевського. – Т. 6. – К. ; Нью-Йорк ; Париж ; Львів ; Торонто, 2012. – Український археографічний щорічник : Збірник наукових праць. (Нова серія). – Вип. 18. – К. : Ін-т укр. Археографії, 2013.
5. Кучеренко М.О. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського) / Кучеренко М. О., Панькова С. М., Шевчук Г. В. / [Наук. ред. Л. Винар]; відп. за випуск Т. Хоменко. – К. : Вид-во «Кий», 2006.
6. Мельниченко І. Исторический портрет в сине-желтом интерьере / И. Мельниченко. – К. : «Юстиніан», 2004.
7. Плохій С. Великий переділ: незвичайна історія Михайла Грушевського / С. Плохій. – К., 2011.
8. Чмырь С. Г. Грушевский М. С. / С. Чмырь // Политические партии России, конец XIX – первая треть XX века : энциклопедия. – М., 1996.

Галина Бурлака

Київ (Україна)

СОЦІАЛЬНІ МОТИВИ У ЛІТЕРАТУРНІЙ ТВОРЧОСТІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

У роки навчання у тифліській гімназії, спостерігаючи за суспільним життям, юний Михайло Грушевський зробив висновок, що літературна творчість – це найдоступніший для нього спосіб справити помітний вплив на поступ рідного народу. Умови суспільного життя ставили перед літературою в першу чергу завдання не естетичні, а політичні, і це відбилося на ранній поезії М. Грушевського: у ній переважають громадянські мотиви, часте звернення до славного козацького минулого України, заклики до відновлення національної повновартості. Низка ранніх віршів М. Грушевського сповнені просвітительських ідеалів, моралізаторських міркувань на захист розуму, культури, прогресу, також йдеться про необхідність вберегти душу людини від моральної деградації. Але значно багатша палітра соціальної проблематики у прозових творах М. Грушевського, і на них зупинюся докладніше.

Ранню повість «Чужі й свої» можна охарактеризувати як «визначально політизовану». Уже сам задум, свідоме взорування на твір І. Нечуя-Левицького «Хмари» орієнтував на висвітлення національних українських проблем, але герой М. Грушевського вже не задовольняється мінімальною програмою українства, він міркує інакше: «...вдалися українці у лицедії і за тими лицедіями українофільськими забули про саму Україну, за гуком музики не чують голоса того, що до праці їх кличе». Це вустами молодого автора говорило вже нове покоління українських патріотів, яке прагнуло поставити національне питання відкрито і безкомпромісно, досягти реальних результатів.

У першому опублікованому творі – оповіданні «Бех-аль-Джугур» критикується загарбницька імперіалістична війна, водночас авторові вдалося виразно змалювати психологічні портрети основних персонажів, і саме тому твір навіть заслужив схвальний відгук І. Франка. Дещо несподіваною, як для вісімнадцятирічного автора, є його численні спроби у ранніх творах заглибитися у переплетення родинних стосунків, аналіз різних сімейно-побутових колізій. Письменник не боявся братися за теми з життя звичайних, нічим не примітних людей і, описуючи їхні щоденні клопоти, буденні заняття, бачити типові риси своїх сучасників («Помай Бі!», «Загублений вік», «Добра жінка»).

Кілька творів висвітлюють ще одну соціальну проблему, котра, як здається, стояла у тодішньому суспільстві дуже гостро: це життя і праця учителя початкової школи («Бідна дівчина», «Загублений вік»). Спроба соціальної сатири – оповідання «Унтер-офіцер Трохим Скавучак». Досить часто піднімав М. Грушевський у літературних та літературно-критичних текстах тему ролі жінки у родині й у громадському житті. Його позицію характеризують такі узагальнення: «Ми хотіли б бачити жінчину не на олтарі, а на широкім шляху світового поступу. Жіноцтво має бути не тільки моральне, добре, але й свідоме, освічене, діяльне, бути чоловікові товаришем, спільником ідеалів змагань і боротьби» (стаття «Останні романи Сенкевича», 1896). А з-поміж літературних персонажів М. Грушевського така ідеальна жінка, чи правильніше – ідеальна пара змальована у його оповіданні «Пан». Зовсім інакше вирішує проблему співвідношення громадянських і родинних обов'язків герой оповідання «Особисте щастя».

Пізніші прозові твори М. Грушевського львівського періоду (після 1894 року) набувають рис творів зрілого майстра. У них переплетено проблеми приватні й суспільні. Конфлікт, який покладено в основу оповідання «Перешкода», очевидно, був не поодиноким у реальному житті. Шовіністична політика царської Росії, орієнтована на постулат «самодержавність, народність, православ'я», широко застосовувала також і релігійні важелі для асиміляції «іногородців» – неросійських народів імперії. Придушен-

ня свободи совісті перепліталось зі зневаженням національних почуттів. Своім твором М. Грушевський протестував проти такого втручання держави у приватне життя; разом з тим, він ще раз підкреслив, що для справжнього патріота інтереси власного народу повинні стояти вище за особисті бажання.

Чимало уваги М. Грушевський-письменник приділив історичній тематиці; у таких творах національні й загальнолюдські проблеми постають в історичному контексті. Цікава й об'ємна тема: як Грушевський-історик корелюється з Грушевським-письменником, але про неї варто говорити окремо. Приблизно з 1900 року у літературній творчості цього автора настає тривала пауза – до 1909 року. «Новою хвилею прийшла до мене охота до писання після першої революції, серед нових обставин і незвичайно різноманітної, пекучої й тривожної діяльності, яку я вів одночасно в Києві і Львові. Я писав, коли мене охоплювало бажання поділитися настроями, гадками, образами, які обсідали мене і не давали спокою, шукаючи свого вислову. Я не міг його дати ні в своїх наукових працях, ні в публіцистиці, – а вони не хотіли лишитись «зачиненими дітьми» моєї думки» – згадував М. Грушевський у передмові до збірки «Під зорями». З-під його пера виходять оповідання «Ніч», «Предок», «Пенати» та низка інших оригінальних творів. Вони, як правило, не мають розвиненої фабули, а основне смислове навантаження лягає на авторські роздуми з приводу якоїсь події чи ситуації. Це своєрідні «ігри розуму», філософська проза, твори, об'єднані відчуттям внутрішньої душевної гармонії, життєвої мудрості самого автора. Спільний тон дозволив об'єднати твори 1909–1912 років у збірку, названу латинським виразом «Sub divo» («Під голим небом»). У передмові М. Грушевський пояснював, що ця назва покликана передати те почуття, «коли людина бачить себе перед лицем вічності чи всесвітнього простору, коли падає все, що обмежує, закриває сі перспективи, відгороджує людину від них і від тих запитань, які вони ставлять. Відкрите, голе небо, особливо нічне, часто будить такі почуття і настрої в людині, вирваній з метушні щоденних інтересів, і я ужив сього виразу як ключа до тих настроїв, котрими перейнята ця збірка».

Дещо окремо за тематикою серед літературних творів М. Грушевського стоїть «Біжниця в Зомембергу» – справжній гімн мистецькому натхненню, розповідь про трагічну долю митця у споживацькому суспільстві. Події розгортаються у провінційному швабському містечку. Місцевий лихвар, помираючи, заповідає увесь свій масток на побудову нового храму (біжниці). Єврейська громада оголошує конкурс на кращий проект: «Купка лихварів і гендлярів збіжжям, вином і телятами, які ніколи не журилися ніякими справами, що виходили за тісні межі їх інтересів, тепер раптом загорілися бажанням дати світові щось надзвичайне, щось «гідне слави ізраїльського народу»». Почувши про конкурс, молодий, нікому не відомий, але заглиблений у творчі пошуки архітектор Марк вирішує підготувати свій проект. Він відкидає можливість ситого спокійного життя і з невеликими коштами вирушає у мандри Європою набиратись мистецьких вражень. Зрештою, його проект несподівано для всіх перемагає, і Марка призначають головним будівничим нового храму. Однак натхненню і важку працю гальмують чвари у місцевій громаді, Марка безпідставно заіздозрюють у розкраданні коштів. Не витримавши цієї атмосфери, майстер покидає розпочату будову і повертається додому. «Він почував себе розбитим і знищеним. Здавалося йому – коли б заглянули в його душу, то на тім місці, де горів ясний вогонь творчости, тепер усе забито грубою верствою мертвого і холодного попелу». Аж тепер Марк, піддавшись умовлянням родини, одружується і переймає батькову справу – тобто, стає на традиційну, загальноприйнятну життєву стежку. Зводячи будинки у рідному місті, він швидко здобув репутацію дуже практичного будівничого, достаток запанував у його сім'ї. «Але Марк не був давнішим Марком, і той діяльний і рухливий підприємець був тільки зверхньою поволокою, холодною тінню давнього Марка». Минуло кілька років, зомембергське будівництво то рушало, то завмирало, Марка то кликали, то відправляли. І раптом він зник знову, залишивши записку, де полагоджував різні розпочаті справи і повідомляв, що їде надовго. Він мандрував Європою, знайомими місцями, але тепер його враження не були такі ясні й безпосередні, як у юності.

З-за досконалих архітектурних форм виступала похмура історія їхнього створення, сповнена крові і сліз, насильства й обману. З таких сумних рефлексій вирвали Марка новини про зміни у Зомембергу. Громада кликала його завершити будівництво, обіцяла не втручатися і ні в чому не заважати. І він повернувся. З гірким сумом перебирав він свої юнацькі креслення – наче папери людини надзвичайно близької, але безповоротно втраченої. Зник його юнацький запал, творчий екстаз, однак Марк перемиг себе, робоча дисципліна взяла верх, і він успішно закінчив будову. «Ясною радістю і непорочною чистотою блистів сей твір», на ньому не відбилися ні брудні чвари, ні творчі муки автора, ні тяжка праця робітників. «Се був чистий порив, не зв'язаний ніякими путами землі, узами страху, рахунку й турботи. Він призначавсь на те, щоб вирвати з низьких клопотів загулуканих, заклопотаних, обмерзлих синів землі, сих телятників, збіживщиків і лихварів, і нагадати їм про інші цілі, інші завдання життя, надихнути їх радістю, вірою й певністю, свідомістю слави й величної будучности». Але в цьому була і велика неправда. Після довгих вагань, коли будова була повністю завершена, Марк зробив останній штрих: на біломармуровому фасаді храму вирізав квадрат і вставив багрянчу плитку порфіру – як символ страждань творчого людства, як засторогу від ілюзій.

Тема життя і смерті стала безпосереднім предметом роздумів героя у оповіданні «З похорону», а потім у дещо гротесковій формі знову виринає у «Кометі». Якщо перший твір сповнений священного трепету перед неминучим фіналом людського існування, то у другому приводом для звернення до вічної теми стала така ж вічна чутка про комету, яка нібито у певний час має зіткнутися з Землею. Ця перспектива дала для головного героя нагоду пережити справжній катарсис. Всерйоз сприйнявши фатальну загрозу, він був безмежно щасливий, коли вона минула. Водночас, міркуючи про смисл життя, автор вустами героя вкотре проголошує своє кредо: «Життя гарне, але вся краса його в рухові, в змаганнях до цілі, в свідомості участі в його творчості, а не в пасивній обсервації сього руху».

Знаючи про намір М. Грушевського видати ці оповідання окремою збіркою, М. Коцюбинський гаряче підтримав ідею, однак зауважив: «Одно тільки побоююсь: будете мало читачів мати. Така книжка мусіла б побачити ширший світ, поза межами України. Там скорше оцінили б її». Видатний письменник розумів, що українська літературна традиція на той час ще не виховала читача, який би кохався у філософській прозі, тут М. Грушевський був одним з першопрохідців.

Список основних джерел та літератури:

1. Грушевський М. Перешкода // Спадщина. Літературне джерелознавство. Текстологія. – К., 2009. – Т. IV.
2. Грушевський М. Як я був колись белетристом? // Грушевський М. Із літературної спадщини...
3. Грушевський М. [Передмова до кн.:] Sub divo: Оповідання, начерки, замітки. – К., 1918.
4. Грушевський М. Комета // Грушевський М. Sub divo: Оповідання, начерки, замітки. – К., 1918.
5. Коцюбинський М. Лист до М.Грушевського від 16 жовтня 1910 р. // Інститут літератури. – Фонд 7. – Од. зб. 498.

Євген Луняк
Ніжин (Україна)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І ФРАНЦІЯ

На ниві грушевськознавства на сьогодні створено тисячі публікацій, так що досягнути цей матеріал повністю не уявляється можливим. Втім, це лише раз виступає підкресленням усієї важливості історіографічних досліджень, присвячених постаті «батька української історії». Серед них низка праць присвячена проблемі «Грушевський – Франція», що включає в себе не лише вивчення «французьких» епізодів з життя вченого, але й також рецепцію його особи французькою історіографією.

Незважаючи на те, що у самій Франції Грушевський був лише двічі (1903 р. та 1919–1920 рр.), історик був дуже тісно пов'язаний з французькою культурою та наукою. Досконало володіючи французькою мовою, він з дитинства захоплювався французькою літературою, яку читав в оригіналі. Вчений постійно цікавився новітніми тенденціями у французькій історіографії та суспільствознавстві. Пізніше історик встановив дружні взаємини з відомими науковцями: Ш. Сеньобосом, А. Ліронделем, П. Буайе, А. Мазоном, А. Мейе.

Під час свого першого візиту до Франції у 1903 р., історик наполягав на введенні до програми Школи східних мов у Парижі курсів української мови та літератури. Цей демарш залишився тоді безрезультатним, оскільки Париж, пов'язаний на той момент політичним, військовим та економічним альянсом з російським царизмом, ігнорував українське питання, щоб не дратувати імперію Романових. Під час Першої світової війни, коли українське питання набуло надзвичайного значення, французькі урядовці намагалися не привертати уваги громадськості до минулого та сьогоденні України, по можливості уникаючи й самого терміну

«Україна». Обмеження щодо України були зняті лише після 1917-го року. Саме тоді на французьку спільноту линув шквал повідомлень про бурхливий вир революційних подій в Україні, про яку раніше майже не згадували у Франції. Це пояснює, чому французи зустріли утворення Центральної Ради на чолі з Грушевським та проголошення самостійності УНР неприхильно, а часто й вороже, розглядаючи український рух, здебільшого, як антиросійський та інспірований австро-німецькими стратегами.

Після втрати політичного впливу та початку хаосу в Україні, на початку 1919 р. Грушевський виїхав на еміграцію. Перебуваючи в Парижі, Грушевський активно співпрацював з часописом «L'Europe Orientale», редактором якого був Ф. Савченко. Тут було опубліковано шість його статей, написаних французькою мовою: «Encore un pays libéré» («Ще одна визволена країна») – № 1, «L'Héritage maudit» («Проклятий спадок») – № 4, «Le Congrès des Peuples allogènes de Russie» («З'їзд іноземних народів Росії») – № 5, «A propos du centenaire du nouveau théâtre ukrainien» («До слова про сторіччя нового українського театру») – № 6, «Qui pacifiera l'Europe Orientale?» («Хто заспокоїть Східну Європу?») – № 7, «Le Centenaire d'un grand ukrainien». Разом з представниками української еміграції Грушевський намагався привернути увагу французької громадськості до проблем України.

У контексті вказаної теми варто також зазначити, що у Франції також створено низку праць, присвячених історичу, що, безумовно, потребує пильного та детального аналізу. Свого часу огляд біографічних розвідок у Франції про видатного науковця робився в працях І. Борщака, А. Мазона, А. Жуковського, Л. Винара, В. Тельвака. Проте вони не робили спроби здійснити детальний аналіз еволюції біографічних досліджень про Грушевського у французькій історіографії, широко представлених працями як українських діаспорних, так власне й французьких істориків.

Список основних джерел та літератури:

1. Борщак І. М. Грушевський у Парижі 1903 р. / І. Борщак // Соборна Україна. – Париж, 1947. – № 2.
2. Франко-Український культурний зв'язок (Розмова з проф. Андре Мазоном) // Українські вісти. – Париж, 1927. – № 27.
3. Шаповал Ю. Михайло Грушевський / Ю. Шаповал, І. Верба – К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 2005.
4. Joukovsky A. Mykhailo Hrouchevskyi. Sa vie et son oeuvre / A. Joukovsky. – Paris: Du Dauphin, 1997.

Дмитро Шевчук
Острого (Україна)

**«ХТО ТАКІ УКРАЇНЦІ...»:
 РЕФЛЕКСІЇ НА ПОЛЯХ КНИГИ
 МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО**

«Хто такі українці і чого вони хочуть» – це збірник статей Михайла Грушевського, які присвячені політичним проблемам. Попри те, що були вони написані на початку ХХ століття, їх актуальність не втрачена. Ідеї Грушевського звучать надзвичайно гостро з огляду на події сьогодення.

Хочу презентувати декілька рефлексій, які виникали в контексті ознайомлення з текстами Михайла Грушевського:

– Яким повинен бути той новий лад, котрого прагнуть українці? Питання «нового ладу» сьогодні звучить дуже гостро. Посткомуністичні трансформації, що мають місце в нашій державі від початку 90-х років минулого століття, перетворили проблему політичного ладу на перманентний мотив. Яким має бути цей порядок? Як сформувати українську республіку. В працях Михайла Грушевського знаходимо характеристики цінностей, на які має спиратися політичний порядок, до котрого прагнуть українці. Передусім це свобода – «кожен повинен мати свободу висловлювати свої гадки живою мовою і друкованим словом...». Другою цінністю є рівність – «окрім свободи українці як завсідги добивалися, так і тепер хочуть рівності для всіх людей».

– Якою має бути армія? В одній із статей Михайла Грушевського поміщено міркування про армію. Будування армії невіддільне від українського патріотизму. Доволі схоже на нашу дійсність звучать слова із книги: «Вимагання державного патріотизму в наших вухах звучить по своїй новості ще доволі не звикло. Ще більш незвикло, навіть дико будуть звучати заклики до культури ар-

© *Дмитро Шевчук, 2016*

мії...». Незвиклість цих закликів у «наших вухах» зумовлена тим, що незалежна Україна мало приділяла уваги справжній реформі збройних сил. Війна на Донбасі продемонструвала неготовність протистояти агресії. А відтак, дуже справедливим є зауваження Михайла Грушевського про те, що «на армію... не шкода буде великих засобів, великих вкладів, значної частини бюджету, тому що вона буде, як я сказав, не чимсь чужорідним, чужим і ворожим демократії й культурі, а її засобом. Але поставити її так, повторюючи можна не паперовими законами і розпорядженнями, навіть не багатими асигнуваннями, а живою працею самого громадянства».

– Нація. Що потрібно для того, аби українська нація розвивалася і не відчувала загрозу в умовах сучасності. Знову ж таки, рекомендації, які знаходимо на сторінка «Хто такі українці...» доволі універсальні. Не варто ходити давніми протоптаними стежками. Варто «скріпитися» і шукати свій новий шлях. «Україна, – пише Грушевський, – не може йти далі старими стежками – ні тими, якими волікло її силоміць насильницьке московське правительство, ні протоптаними слідами буржуазних держав Заходу».

Безперечно, це лише фрагмент того, на що наштовхують ідеї Грушевського. Головна мета цих текстів – показати фундамент, на який ми можемо спиратися і розвиватися нормально, зберігаючи «нашу фізіономію, наші політичні і соціальні здобутки, нашу державну й економічну незалежність».

Список основних джерел та літератури:

1. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К. : Т-во «Знання» України, 1991.

Максим Карповець

Острог (Україна)

ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Зважаючи на достатньо розлогі філософські теорії Михайла Грушевського, дослідникам його творчості досить таки складно виокремити цілісну концепцію культури, хоча сама проблематика є чи не найбільш важливою. Фактично мотив культури в науковця вплетений у його історію української культури, тому питання ще й у тому, чи можливо сформулювати поняття культури без врахування українського контексту. З іншого боку, якщо це можливо, то чи не відбудеться «конфлікт інтерпретацій», коли філософський концепт із його універсалізацією не перетинатиметься з конкретними сюжетами історії України, що для Грушевського є принциповим. Отже, щоб зрозуміти філософську теорію культури, потрібно розкласти цю проблему на окремі сюжети, де основною є ідея європейської культури з її раціональним та автономним простором буття.

Німецька класична філософія мала ключове значення у становленні філософських поглядів дослідника, зокрема ідеї І. Канта та Й.Ф.Г. Гегеля. Попри це, вирішальним була не трансцендентальна філософія з її високим рівнем узагальнення та систематизації, а, насамперед, філософія романтизму. У цьому сенсі Грушевський сам неодноразово говорив про Гердера, як того романтика, що найбільше вплинув на нього. Багато сучасних дослідників культури називають німецького філософа й теолога родоначальником культурології, принаймні в її просвітницькому інваріанті. Так чи так, найбільш важливим для філософії культури є ідея традиції Гердера, що актуалізує також питання про цінність народу й нації. Він стверджує, що культура «захоплює людину та формує її голову», стаючи інтегративним началом для цілого людства. Відповідно, для Грушевського ця теорія стала ключовою в осмисленні

© Максим Карповець, 2016

української культури в її вихідних ціннісних та смислових засадах.

Ідея духу як надприродного елементу в культурі є визначальним концептом його філософії. Ця думка не оригінальна (загалом, більшість своїх ідей Грушевський перейняв у європейських філософів, проте зумів їх вписати в український контекст), але вона важлива для окреслення самобутності української культури. Наявність духу як позачасового, а отже, позаісторичного складника культури формує цілісність та унікальність. На подібну ідею натрапляємо в Максимовича, який теж у типово романтичному стилі філософування інтерпретував народ як буття духу. Як бачимо, українська культура не тільки існує, але й володіє своїм унікальним духовним полем. Безумовно, така теорія була абсолютно неприйнятна в умовах Російської імперії, де повсякчас трансливався міф про другорядність народів, серед яких був також український.

Цілком логічним і очевидним у філософії культури Грушевського є запозичення геройського начала, ідея якого теж була ключовою для романтиків. Нагадаємо, що романтизм пропонує свою версію героя: він іде всупереч обставинам долі, руйнує соціальну несправедливість, рятує знедолених та принижених. Такі риси були потрібні для формування української ідеї (або й навіть ідеї українця) як духовного компонента культури. В «Історії української літератури» Грушевський пише так: «З ідеї героїчного твориться новий релігійний світогляд. Герої, котрі сотворили все добре, що є наоколо, творили волею і поміччю ще вищих сил, богів, так як нинішні провідні елементи творять поміччю богів і героїв. Цілком натурально, що й ці боги, котрих волю і силу відбивали в своїх ділах герої, приймали подобу героїв». Проте для багатьох героїчне начало в культурі пов'язане не з романтичною традицією, а з позитивістською, адже герой актуалізує творчі й пізнавальні інтенції в культурі. Тому потрібно звертатись до оригінальних текстів дослідника, щоб адекватно витлумачити цей концепт.

Окрім того, Михайло Грушевський перейняв від Гердера ідею європоцентричності культури. Ідеться не тільки про перевагу європейської культури над іншими (що, безумовно, є початком колоніального дискурсу, який згодом будуть неодноразово критикувати

філософи), а й про необхідність наявності центру для будь-якої культури. Отже, історик відтворив чи не головну для філософії культури ідею централізації людського буття у світі. Наслідком є ідея національної визначеності як те, що структурує й централізує буття кожного народу. Проте така думка неодноразово була піддана критиці, адже могла призвести до шовіністських поглядів, що нерідко траплялося з європейськими націями. Незважаючи на це, Грушевський був твердо переконаний: кожна культура повинна мати національну ідею, без якої вона приречена на занепад. Можливо, такий погляд на культуру зумовлений більше історичними умовами, у яких мислив і творив дослідник, але не потрібно також забувати, що філософія романтизму мала не менший вплив, аніж конкретні віяння часу.

На думку Михайла Грушевського, культура є цілісною замкненою системою зі своїми законами, а отже, завжди потребує розуміння її структури. Дослідник синтезував у своїй теорії різні традиції, але ніде цілісно й послідовно не розвинув концепцію культури, тому для розуміння його філософії потрібно щоразу використовувати метод дешифрування й монтажу. Інша річ, що для науковця культура безпосередньо асоціюється з українським народом як збірним началом цінностей і смислів, централізованим у романтичній ідеї духу. Саме останнє визначає унікальність та позачасовість будь-якої культури, зокрема української. До того ж, використовуючи ідею героїчного начала, Грушевський доводить, що кожна культура повинна мати героя як сподвижника її креативного начала, оскільки саме він згуртовує та спрямовує народ.

Список основних джерел та літератури:

1. Грушевський М. Історія української літератури в 6 т. / М. Грушевський. – К. : Либідь, 1993. – Т. 1.
2. Зашкільняк Л. Методологічні погляди Михайла Грушевського / Л. Зашкільняк // Україна модерна (Львів). – 1999. – Частина 2-3.
3. Bilas L. Geschichtsphilosophie und ideologische Voraussetzungen der geschichtliche und politischen Konzeption M. Hrushevskyis / L. Bilas // Jahrbücher für Geschichte Ost-Europas. – 1956. – Bd. 3.
4. Herder J. G. Herder on Social and Political Culture / J. G. Herder. – Cambridge : Cambridge University Press, 2010. – (Cambridge Studies in the History and Theory of Politics).

Ігор Верба

Київ (Україна)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ЯК ЛЮДИНА

Про Михайла Грушевського створено декілька тисяч праць, але годі в них шукати інформацію про нього як про людину. Майже не аналізувався його внутрішній світ, дуже мало говорилося про його характер, зовнішність, побут, кохання, сімейні справи, по суті, не розкрито його матеріальний добробут. Без цього важко створювати справжній портрет вченого і державного діяча.

Михайло Грушевський справляв дивне враження, особливо під час навчання в гімназії та Київському університеті. Вів замкнутий, аскетичний спосіб життя, відзначався відлюдкуватістю, хворобливим самолюбством. Натомість відзначався начитаністю і фантастичною працездатністю, вболівання за громадські справи. Негативні риси характеру відштовхували від нього людей.

Одягався охайно, слідкував за собою. На останньому курсі університету відростив довгу чорну бороду. Ця борода в поєднанні з високим чолом надавали йому зрілого, інтелігентного вигляду.

Очі у дослідника були часто сумні, глибокі, замріяні. Він мало посміхався, але любив насмішкуваті слова і коли посміхався, то погляд був теплим і ласкавим. Коли був професором Львівського університету перед поляками одягався виключно як українець. Носив елегантний костюм і білосніжну селянську вишиванку, дороге пенсне, внутрішній позолочений годинник. За радянських часів одяг його став куди біднішим. Мало слідкував за собою. Іноді був неохайним. Міг приїхати на засідання Історичних установ у робочому одязі.

М. Грушевський був дуже релігійним. Виховувався під сильним впливом православної віри. Але до інших релігій зовні ставився толерантно.

© Ігор Верба, 2016

Вчений з дитинства був міцною людиною. Міг легко переносити втому, довгі поїздки, мандри, але з часів навчання почав хворіти. У 1903 році у нього розвився сильний невроз-неврастенія. Кров часто вдаряла йому у мозок, боліла голова. Він не міг сидіти у теплом помешканні, а працював виключно у холодному (10–12 градусів). Страждав безсонням, галюцинаціями, був роздратованим, не виносив яскравого світла і підвищеного звуку, часто впадав в апатію. Лікувався спиртним обтиранням, водними процедурами, закалявся. Але помер від іншого. В останній рік життя у нього на тілі висипав карбункул. Одна з операцій у 1934 році закінчилася плачевно: зараженням крові і смертю. Йому робили від його дочки Катерини переливання крові, але не врятували.

У побуті був не вибагливим. Їв усе, що готувала дружина чи економка Юлія Чик. Полюбляв випити горнятко кави. Відпочивав тим, що ходив у театр. Особливо полюбляв українські вистави за участю М. Саксаганського, М. Садовського, М. Заньковецької. Працював постійно і багато, спав мало. Декілька разів їздив за кордон у Францію, Італію, Німеччину, а втім сильно нудьгував і рвався додому.

Матеріальний добробут дослідника складався з двох категорій джерел: те, що йому залишив у спадок батько і те, що він заробив своєю працею. Батько Сергій Федорович розбагатів на постійному перевиданні підручника із церковної мови, одного з найкращих у тодішній Росії. На ці кошти було побудовано училище на Куренівці у Києві і декілька будинків: великий 6-ти поверховий дім на Панківській, 9. Михайло Сергійович багато працював: професорував у Львівському університеті і очолював Наукове товариство імені Тараса Шевченка. Мав квартири і вілли у Львові і Києві, дачу у с. Криворівні в Карпатах і у Китаєві під Києвом.

М. Грушевський одружився у 30 років на галичанці Марії Воляківській, хоча до неї зустрічався з оперною співачкою Оленою Марковською, громадською діячкою Ганною Ямпольською і дочкою українського діяча Василя Вовка – Карачевського Марією. З Марією мав намір побратися.

Михайло Грушевський був складною особою та винятковою особистістю. Був надзвичайно авторитетним, але авторитарним.

Андрій Харук

Львів (Україна)

СТАНОВЛЕННЯ ВІЙСЬКОВО-ПОВІТРЯНИХ СИЛ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Національно-визвольний рух, що розгорнувся в Україні після Лютневої революції 1917 р., охопив і російську армію, в якій перебувало на службі кілька мільйонів українців. Національне піднесення спочатку було стихійним на перших початках, але поступово набувало все більш організованих форм. Першочерговою вимогою цих організацій стала українізація армії, тобто виділення військовослужбовців-українців в окремі частини. Стосовно авіації, вона мала свою специфіку. На території України станом на середину 1917 р. дислокувалось більше половини усіх сил російської військової авіації, однак авіаційні частини значною мірою лишались осторонь національного руху. Пояснити таке становище можна кількома причинами. По-перше, в авіації служило відносно небагато національно свідомих офіцерів-українців, котрі могли б очолити українізацію. По-друге, рядовий склад авіації з огляду на специфіку служби, традиційно комплектувався переважно робітниками з центру Росії та русифікованих українських промислових районів. Гальмувався національний рух і розпорошеністю особового складу авіації по відносно невеликих підрозділах, що перешкоджало гуртуванню військовослужбовців-українців. В тих же частинах, де українців було порівняно багато, все одно переважав російський елемент, котрий часто зводив нанівець зусилля по українізації, буквально тероризуючи особовий склад. Ще одним суттєвим фактором, що стримував українізацію авіаційних частин, була домінуюча в українському національно-визвольному русі концепція побудови Збройних Сил на територіально-міліційних засадах. Це, по-суті, робило неможливим існування технічно

© Андрій Харук, 2016

складних родів військ, котрі вимагали тривалої підготовки фахівців-професіоналів. Як наслідок, аж до листопада 1917 р. не було завершено українізацію жодного військово-повітряного підрозділу. Лише в деяких з них діяли українські громади.

Позитивні зрушення у авіаційній галузі розпочались після проголошення Української Народної Республіки і створення наприкінці листопада 1917 р. Управління повітряного флоту. Очолив його підполковник колишньої російської армії, в минулому командир 7-го авіаційного дивізіону В'ячеслав Юрійович Баранов. 13 грудня 1917 р. «завідуючим авіаційною справою Української Народної армії» був призначений підполковник Віктор Омелянович Павленко – людина знана і авторитетна в українських військових колах.

Формування авіації УНР взимку 1917–1918 рр. йшло двома шляхами. Перший з них – це утворення нових частин, укомплектованих українцями. Так, 12 грудня 1917 р. в Києві на базі 5-го авіапарку почалось формування 1-го Українського армійського авіазагону. Іншим шляхом стала українізація авіаційних частин колишньої російської армії. Типовим прикладом був виведений з Румунського фронту і розташований на аеродромі Пост-Волинський під Києвом 6-й авіаційний дивізіон. Під час українізації командуванню дивізіону вдалося зберегти більшу частину кадрів. Однак, як показав подальший хід подій, така українізація часто була лише формальністю, і «українські» частини в ході боротьби з більшовиками намагались тримати нейтралітет, або й взагалі переходили на бік ворога. Участь українських авіаторів у протистоянні більшовикам була досить незначною, і звелась до кількох розвідувальних польотів.

Список основних джерел та літератури:

1. Харук А. Крила України: Військово-повітряні сили України 1917–1920 рр. / А. Харук. – К. : Темпора, 2008.
2. Тинченко Я. Герої українського неба / Я. Тинченко. – К. : Темпора, 2010.
3. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державу / В.С. Голубко. – Львів : Кальварія, 1997.

Леонід Кривизюк

Львів (Україна)

УКРАЇНІЗАЦІЯ ВІЙСЬКОВИХ ЧАСТИН РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ У 1917 РОЦІ

На процес українізації військових частин російської армії в 1917 р. і на відродження українських збройних сил вплинули наступні фактори: поразки російської армії на Південно-Західному (ПЗФ) та Румунському (РумФ) фронтах Першої світової війни і загальнодержавна криза в Росії та демократизація армії, переростання її у стихійну некеровану масу, що вела її до розвалу (весна – осінь 1917 р.); розгортання українського національно-визвольного руху в частинах старої армії, що вилився в процес її українізації.

У результаті лютневої 1917 р. революції виникли Ради робітничих і селянських депутатів, які стали прикладом для створення у гарнізонах Ради солдатських депутатів. Важливу роль у їх створенні відіграв «Наказ №1» Петроградської Ради від 14 березня 1917 р. Він узаконював вже існуючі Ради солдатських депутатів і солдатські комітети та наказував створити їх у тих частинах, де вони ще не існували. Фактично громадська організація – Петроградська Рада брала під контроль армію.

Дезорганізація правопорядку в країні та армії створила сприятливі умови для діяльності українських громадських організацій. 17 березня в Києві виникла Українська Центральна Рада (УЦР), що взяла на себе функції загальнонаціонального координуючого органу.

Національно-визвольний рух знайшов свій відголос і в армії. На початку 1917 р. із 6 млн. 783 тис. військовиків російської армії і 2 млн. 260 тис., що перебували в запасних частинах, українці склали майже 40 % її особового складу і майже 66 % – моряків Чорноморського флоту (ЧФ).

© Леонід Кривизюк, 2016

28 березня в Києві на засіданні чергового військового віче було сформульовано вимогу «зорганізувати українську національну армію з усіма родами зброї» і висунуто прохання до УЦР ужити відповідних заходів перед Тимчасовим урядом, щоб якнайшвидше втілити в життя ці ухвали. 31 березня в Одесі вояки-українці заснували Українську військову раду. Її діяльність поширювалася на частини Одеського військового округу, кораблі ЧФ та РумФ. Український рух охопив усі fronti російської армії й тилові частини. М. Грушевський назвав його справою «величезної ваги, що потім стала рішучим фактором української революції».

До травня 1917 р. в армії було створено 1337 українських організацій, більше половини з них (685) – на ПЗФ та майже 300 – у Київському військовому окрузі.

Бурхливу діяльність в армійському середовищі, щодо створення національно-свідомої української армії розгорнули прихильники «Братства самостійників» на чолі з їх лідером М. Міхновським. 22 березня 1917 р. на нараді солдатів та офіцерів Київського гарнізону було створено «Організаційний комітет по формуванню українського війська». 29 березня за ініціативою самостійників був створений Український військовий клуб ім. гетьмана Полуботка. Внаслідок агітаційної роботи полуботківців був створений Перший український полк імені гетьмана Б. Хмельницького і 30 травня під національним прапором вирушив на ПЗФ.

І Український військовий з'їзд, що відбувся в Києві 18-21 травня, ухвалив вимагати створення з українців окремих запасних полків і поступової українізації деяких фронтових частин. Обраний на з'їзді Український генеральний військовий комітет (УГВК) порушив перед військовою владою клопотання про початок українізації фронтових частин. УГВК домагався укомплектування українцями кількох корпусів ПЗФ.

У вересні 1917 р. у тилкових гарнізонах України було українізовано майже 130 полків, що налічували до 120 тис. солдатів та офіцерів.

Українізація військових частин російської армії стала провісником відродження українського війська новітньої доби. Укра-

їнізовані корпуси й дивізії не можна вважати національними військовими формуваннями, бо організаційно вони залишалися невід'ємною частиною російської армії. Певним винятком був лише 34-й армійський корпус, українізований у повнішому обсязі. В усіх інших випадках українізація обмежувалася виключно рядовим особовим складом.

Список основних джерел та літератури:

1. Вісник Генерального секретарства військових справ УНР. – 1917. – № 22-23.
2. Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 7.
3. Гаркавенко Д. А. Социальный состав матросов русского флота в эпоху империализма / Д.А. Гаркавенко // История СССР. – 1968. – № 5.
4. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державу / В. Голубко. – Львів : Кальварія, 1997.
5. Голубко В.Є. Симон Петлюра і формування української військової доктрини / В.Є. Голубко // Вісник Державного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. – 1998. – № 344.
6. Деникин А. И. Очерки русской смуты. Крушение власти и армии. Февраль-сентябрь 1917 / А.И. Деникин. – М., АН СССР, 1991. – Репринт. Воспроизведение.
7. Ковальчук М. Українізація на Південно-Західному фронті російської армії (травень-листопад 1917 р.) / М. Ковальчук // Військово-історичний альманах – 1998. – № 2.
8. Кривизюк Л. П. Збройні сили країни 1917–1920 рр.: вишкіл і виховання: Монографія / Л. П. Кривизюк. – Львів : ВІ НУ «ЛП», 2006.
9. Мірчук П. Микола Міхновський – апостол української державності / П. Мірчук. – Філадельфія, 1960.
10. Френкин М. Захват власти большевиками в России и роль тыловых гарнизонов армии. Подготовка и проведение октябрьского мятежа 1917–1918 гг. / М. Френкин. – Иерусалим, 1982.

Ірина Рибачок
Острог (Україна)

РАННЬОМОДЕРНІ МІСТА ВОЛИНИ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО

Урбаністичні студії уже давно стали окремим важливим напрямком в історіографії. Дослідження розвитку міст та міського життя XVI–XVII ст. має давню і ґрунтовну традицію вивчення як в українській, так і зарубіжній історичній науці. Вагомий внесок у вивчення ранньомодерного суспільства та міського середовища здійснив М.С. Грушевський.

Вчений не тільки продовжив традицію вивчення правового статусу міст, але одним із перших в українській історіографії зосередив значну увагу на соціально-економічному розвитку міських осередків Правобережної України. Чимало відомостей та узагальнень історик здійснив на матеріалах волинських міст. У своїй синтетичній праці з історії України М. С. Грушевський досить детально охарактеризував загальні тенденції розвитку міст у XVI–XVII ст., зокрема рівень розвитку торговельних відносин, ремісничого виробництва, шляхетського господарства. Не можна не погодитись із думкою М. С. Грушевського про те, що торгівля у містах виникала в першу чергу з потреб населення, проте у досліджуваних поселеннях вона цілковито залежала від власників.

Висновки та положення праць М. С. Грушевського щодо розвитку міст знайшли своє підтвердження у дослідженнях сучасних істориків, а його роль у висвітленні міської тематики високо оцінена в сучасній українській історіографії. Як зазначає автор спеціальної розвідки про внесок історика у розробку урбаністичної тематики А.Є. Заяць, лише окремі категоричні твердження про занепад міст потребують певних уточнень.

Водночас, у своїй синтетичній праці М. С. Грушевський більше уваги приділив сільським поселенням, вважаючи їх центрами аграрного виробництва, яке абсолютно переважало у структурі тогочасного господарства. Зважаючи на характер цієї праці, М. С. Грушевський підняв широке коло питань, які стосувались різних напрямів міського життя, проте не зміг охопити всі аспекти розвитку міст, тому чимало із них залишились поза увагою історика. Напр., питання чисельності, соціального та національного складу населення міст, співвідношення сільських і міських жителів, розвиток аграрного виробництва в містах, становище приватновласницьких та малих міст тощо.

Варто зазначити, що безперечною заслугою М. С. Грушевського є дослідження ним оборонних можливостей міст. Історик не лише опублікував описи окремих замкових комплексів, але й проаналізував стан та захисні можливості південноукраїнських замків. Загалом археографічним доробком вченого активно користуються історики-урбаністи.

Заслугою М. С. Грушевського була також підготовка цілої плеяди талановитих учнів, окремі з яких продовжували ґрунтовно вивчати розвиток міст. Особливе місце у дослідженні волинських міст належить представнику київської школи Грушевського – О. І. Барановичу, урбаністичні праці присутні у доробку учня львівської школи – І. П. Крип'якевича та ін. Так, в українській історіографії вперше проблему розвитку приватного південно-східноволинського міста порушив О. І. Баранович. Вивчення міського життя в період входження українських земель до складу Речі Посполитої він здійснив на прикладі міста кн. Острозьких – Костянтинова. Провідною темою його наукових зацікавлень було залюднення та загосподарення українських земель у XVI – першій половині XVII ст., магнатське господарство XVIII ст. Досліджуючи передумови національно-визвольної війни XVII ст., історик здебільшого використовував джерельний матеріал, що стосувався соціально-економічного розвитку Волині. О. І. Баранович вперше звернув увагу на особливості розвитку Південно-Східної Волині. Поряд із конкретно-історичними дослідженнями важлива заслу-

га вченого полягає у розробці низки теоретичних аспектів з джерелознавства історії українських земель XVI – першої половини XVII ст., зокрема О. І. Баранович охарактеризував переваги та недоліки описово-статистичних джерел у дослідженні історико-демографічних проблем.

У контексті дослідження національно-визвольної війни середини XVII ст. І. П. Крип'якевич чимало уваги присвятив з'ясуванню становища українських міст напередодні та під час Хмельниччини. Він зосередився на вивченні міських поселень південно-східного українського порубіжжя і вважав, що стрімке зростання кількості міст було пов'язане із необхідністю зміцнити оборонний потенціал цих земель. І. П. Крип'якевич оглядово охарактеризував розвиток ремесла, торгівлі, становище та соціальне розшарування міських мешканців, простежив роль козацтва у містах та міщанства у запорізькому війську.

Загалом М. С. Грушевський, аналізуючи становище українських земель ранньомодерного часу, чимало уваги приділив розвитку міст та міського життя, підготував до друку низку документів з історії міст, а також підготував учнів, які продовжили та розширили діапазон урбаністичних студій, в т.ч. на прикладі Волині.

Список основних джерел та літератури:

1. Баранович А. И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. / А. И. Баранович. – М. : Издательство Академии наук СССР, 1959.
2. Баранович О. І. З історії заселення Південної Волині / О. І. Баранович // Записки історично-філологічного відділу УАН. – К. : [б. в.], 1925. – Кн. VI.
3. Баранович О. І. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. / О. І. Баранович. – К. : [б. в.], 1930.
4. Баранович О. І. Панське місто за часів польської держави (Старий Костянтинів) / О. І. Баранович // Записки історично-філологічного відділу УАН. – К. : [б. в.], 1928. – Кн. XVII.
5. Грушевський М. С. Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Историко-статистический очерк / М. С. Грушевский // Университетские известия. – К., 1890. – № 2.

6. Грушевський М. С. Передмова / М. С. Грушевський // Руська історична бібліотека. – Львів : [б. в.], 1903. – Т. 23.

7. Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1994. – Т. V.: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків.

8. Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1995. – Т. VI.: Життя економічне, культурне, національне XIV–XVII віків.

9. Грушевський М. С. Надане магдебурзького права містечку Дідову в Київщині 1596 р. / М. С. Грушевський // Записки НТШ. – Львів : [б. в.], 1898. – Т. 25.

10. Грушевський М. С. Опис Львівського замку 1495 р. / М. С. Грушевський // Записки НТШ. – Т. 12. – Львів : [б. в.], 1896.

11. Грушевський М. С. Опис подільських замків 1494 р. / М. С. Грушевський // Записки НТШ. – Т. 7. – Львів : [б. в.], 1895.

12. Заяць А. Є. Погляд Михайла Грушевського на розвиток міст України XVI – XVII століть / А. Є. Заяць // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів : [б. в.], 1994.

13. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич. – Львів : Світ, 1990.

Андрій Смирнов

Острог (Україна)

СТАВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ДО ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

Соціалістичні переконання, надзвичайно сильні наприкінці XIX – у першій чверті XX ст. серед українських діячів, визначали їх досить прохолодне ставлення до релігії. В очах українських, як, втім, й інших європейських радикалів того часу, релігія несла на собі відбиток затхлості, глибокої провінційності й приреченості. Неувага й навіть вороже ставлення до церкви чільних українських діячів було виявлене виразно соціалістичною Українською Центральною Радою (УЦР) в 1917–1918 рр. У листопаді 1917 р. В. Винниченко на прохання Всеукраїнської Православної Церковної Ради про її офіційне визнання відповів, що він соціаліст і принципово не визнає Церкви; голова Центральної Ради М. Грушевський на прохання відкрити Секретаріат церковних справ кинув знамените: «Обійдемося без попів!». Таку позицію Грушевського можна пояснити не тільки негативним ставленням до проросійського духовенства, а й до Церкви як суспільної інституції.

Разом із тим, В. Ульяновський вважає, що таке ставлення до церковного питання було характерне тільки для лідерів УЦР. Позиція Центральної Ради щодо Церкви не мала однозначно соціалістично-атеїстичного характеру, бо її склад був неоднорідним. До неї входили й церковні діячі, які намагалися обстоювати інтереси Церкви, підтримуючи українізацію та поступове відокремлення від Росії.

Офіційно своє ставлення до релігії УЦР висловила наприкінці грудня 1917 р. на засіданні Малої Ради такою резолюцією: «Державним нашим ідеалом є такий устрій, де релігія мусить бути приватною сферою життя, а тому утворення яких-будь адміністра-

тивних установ для тої справи було б віддаленням від ідеалу». Попри це, питання про створення окремого державного органу регулювання церковного життя в Україні було принципово вирішене Генеральним Секретаріатом. Комісаром церковних справ був призначений товариш генерального секретаря внутрішніх справ Олександр Карпінський.

Таким чином, позиція органів державної влади щодо Церкви в період Центральної Ради пройшла певну еволюцію: від байдужості до визнання важливості політичного аспекту церковного питання. УЦР однозначно сприймала, а потім орієнтувалася винятково на ініціативні українські кола, підтримуючи їхню національну позицію стосовно власної юрисдикції та українізації Церкви на противагу прихильникам збереження єдності Російської Православної Церкви.

Список основних джерел та літератури:

1. Духовна Україна : зб. творів / Михайло Грушевський. – К. : Либідь, 1994.
2. Євсеева Т.М. Російська православна церква в Україні 1917–1921 рр.: Конфлікт національних ідентичностей у православному полі / Т.М. Євсеева. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005.
3. Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України. – К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012.
4. Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. / В.І. Ульяновський. – К. : Либідь, 1997.

Павло Ткачук

Львів (Україна)

ВІЙСЬКОВЕ БУДІВНИЦТВО В УКРАЇНІ ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Головним змістом першого етапу військового будівництва в Україні стала українізація частин російської армії, процес якої розгорнувся досить широко. Деякі історики, зокрема галичанин З. Стефанів, вважають, що він охопив півтора мільйона українських вояків, об'єднаних у полки, дивізії, корпуси. За підрахунками київського історика Я. Тимченка, безпосередньо на фронтах російської армії було українізовано набагато менше – близько 140 тисяч. Процес українізації російської армії в 1917 році виявив могутнє національне піднесення, яке було стихійним на початках, але поступово набувало організованих форм.

Усього наприкінці 1917 р. в українських корпусах, дивізіях, полках та інших частинах нараховувалося близько 1,3 млн солдатів і офіцерів. На жаль, всіх їх повноцінно залучити на бік УНР так і не вдалося. У зв'язку з цим М. Грушевський писав: «З другою половиною грудня 1917 р. становище України стало ще більш грізним. Большевицька агітація не проходила без сліду. У війську пішов новий розклад. Відділи, що стояли на фронті і в тилу, розграбовували і розкрадали військово майно, решту кидали на погибель і розходилися самочинно додому...».

Політики Центральної Ради недооцінювали значення війська в революційній боротьбі й взагалі не уважно ставилися до патріотично налаштованих військових. Великою помилкою керівництва УЦР, яка мала трагічні наслідки і призвела до окупації території УНР, було те, що воно, зокрема М. Грушевський і В. Винниченко, недооцінювало роль збройних сил у державотворчому процесі.

Одним із перших хибних кроків у військовому будівництві став Закон «Про утворення Українського Народного Війська» від 3 січня 1918 р. Згідно з ним, затверджено територіальний міліцейський принцип комплектування війська знизу: добровольці за плату вступали в армію на місцях, із них формували сотні, курені, полки, причому служба не була обов'язковою, а мобілізація оголошувалася лише на випадок війни. Закон передбачав створення трьох корпусів: Київського, Харківського та Одеського.

Наступним хибним кроком на шляху військового будівництва став наказ про правове регулювання внутрішнього життя війська від 10 лютого, яким було проголошено рівність у правах усіх військовослужбовців і скасовано ранги – військові звання і відзнаки. Затверджувалася виборність старшин на посади командирів, сотень і куренів. Дисциплінарні повноваження від командирів передавалися відповідним радам.

Ретроспективний аналіз військового будівництва та ходу війни, безперечно, виявив певні недоліки й помилки, які зумовили або спричиняли невдачі та в остаточному результаті поразку визвольних змагань. Проте, нехай із деяким запізненням, нерішучістю проводу внаслідок низки об'єктивних і суб'єктивних причин, зусиллями урядів, сотень і тисяч досвідчених і відданих українській справі військовиків таки будувалися нова армія, нові збройні сили республіки на нових концептуальних засадах і принципах, які частково враховували соціально-політичні, економічні та морально-психологічні фактори, мету збройної боротьби.

Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918 рр.) переконливо засвідчила, що марно покладати оборону завоювань Української революції на стихійно утворені чи українізовані військові частини, в яких внаслідок хибних концепцій з військового будівництва панувала виборність командирів і була відсутньою елементарна субординація та дисципліна. Поразки у протибільшовицькій війні змусили керівництво УНР радикально переглянути концепції та правові основи розбудови власних збройних сил.

Список основних джерел та літератури:

1. Голубко В. Армія Української Народної Республіки, 1917–1918: Утворення та боротьба за державу / В. Голубко. – Львів, 1997.
2. Ткачук П. Сухопутні війська України доби революції 1917–1921 рр. / П. Ткачук. – Львів : ЛІСВ, 2009.

Віталій Яремчук
Острог (Україна)

«ЗОЛОТА ДОБА» В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ 1920-Х РР. : СПРОБА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ПРИЧИН

Період 1920-х (особливо починаючи з 1923–1924 рр.) одноставно характеризується історіографами як «золота доба» української історіографії, коли вона пережила справжнє піднесення, аналогічне до «розстріляного відродження» в тогочасному українському красному письменстві. Тоді завдяки відносно сприятливим суспільно-політичним умовам її розвитку, появі цілої плеяди блискучих науковців, які взаємодіяли з представниками дореволюційного покоління і спиралися на досвід та досягнення попередників, та діяльності низки наукових шкіл було розгорнуто небачену активність в гуманітарних науках, насамперед історичній.

Головними чинниками, що сприяли історіографічному піднесенню у той час, були наступні:

1. Починаючи з відмови від «воєнного комунізму» та переходу до непу (1921 р.) в «радянських» республіках відбувалася певна лібералізація внутрішньополітичного курсу, перехід від тоталітарних і репресивних способів керівництва більшовиками суспільством до механізмів більш м'якого контролю над ним. Це було вимушене загравання правлячої партії з суспільством, проте воно давало представникам творчих професій та гуманітаріям можливості на відносно вільне самовираження.

2. Більшовики на початках свого режиму вважали історичну свідомість суспільства мало важливою для «виховання нової людини», а історичні знання (а відтак й історичну освіту) – зайвими для «будівників нового ладу». За таких обставин більшість професійних істориків було зайнято не у вишівській системі (як у до-

© Віталій Яремчук, 2016

революційній Росії та країнах Європи), а у архівних та музейних установах, і у новостворених науково-дослідницьких інституціях, насамперед у системі Всеукраїнської академії наук (ВУАН) та науково-дослідницьких кафедр. Урядовий контроль за діяльністю такого типу установ, де історики не дотикались безпосередньо до виховання молоді, був не таким жорстким, як над вишівською освітою. Така «неувага» до історії як науки та професійних істориків була додатковим чинником, що уможлилював простір часткової свободи. Для істориків це виявлялося у відносно вільному виборі напрямків та проблем наукового пошуку, історіософії та методології історичних студій.

3. Одним із визначальних чинників піднесення історичних досліджень в 1920-і роки була політика «коренізації», яка в УСРР мала характер насамперед «українізації». Попри свою суперечливість, національна реформа в радянській Україні стала поштовхом для українознавчих студій, в т. ч. в ділянці вивчення історії України. Йдеться у першу чергу про те, що «українізація» спричинила загальні зрушення у сфері національної свідомості – поширення української тотожності в різних прошарках суспільства радянської України, появу міської української ідентичності, більш толерантне і зацікавлене ставлення інших етносів до українців. Такі зміни істотно збільшували аудиторію споживачів українознавчої, зокрема й історичної, літератури. «Українізація» як вияв певного послаблення централізаційного тиску Кремля щодо України спричинила й зміну внутрішньої мотивації самих істориків до свого ремесла. Таким чином, «українізація» у цілому сприяла зростанню соціального престижу історичних знань про історію України – і на рівні дослідників, і на рівні звичайних читачів, що прагнули тепер знати більше про Україну та українців, в т. ч. мати інформацію про їхнє минуле.

Список основних джерел та літератури:

1. Богдашина О. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. академіка Д. І. Багалія (1921–1934) / О. Богдашина. – Харків, 1994.

2. Водотика С. Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років / С. Г. Водотика. – К. ; Херсон, 1998.

3. Заруба В. М. Історик держави і права України академік М.Є. Слабченко (1882–1952) : Монографія / В. М. Заруба. – Дніпропетровськ, 2004.

4. Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.) / В. Масненко. – К. ; Черкаси, 2001.

5. Сохань П. С. М. С. Грушевський і Academia: ідея, змагання, діяльність / П. С. Сохань, В. І. Ульяновський, С. М. Кіржасв. – К., 1993.

Петро Кралюк

Остроз (Україна)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ: МІЖ РУСОФІЛЬСТВОМ І УКРАЇНСЬКИМ ПАТРІОТИЗМОМ

Щодо ролі Грушевського як вченого великих розходжень у його оцінці немає. Будучи людиною надзвичайно працювитою і маючи добру підготовку, він зробив чимало на ниві української історичної науки. Про це багато говорилося й нині говориться.

Менше звертається увага на Грушевського-політика. Це зрозуміло. Тут він виявився «не на висоті». Хоча є чимало авторів, які намагаються ідеалізувати політичну діяльність Грушевського, звертаючи увагу на те, що він понад рік очолював Центральну Раду, котра привела Україну до незалежності.

Чи не найбільшою проблемою Грушевського-політика було русофільство – хай навіть «несвідоме». Причому воно поєднувалося в нього з певним несприйняттям європейської цивілізації як чогось «чужого». Що значною мірою обумовлювалося його освітою в навчальних закладах Росії.

Це, на перший погляд, виглядає парадоксально. Адже не в Росії, а в Австро-Угорщині Грушевський реалізував себе як ученого. Із 1894 по 1914 роки він працював професором Львівського університету. Саме в Австро-Угорщині Грушевський робив перші кроки на ниві політичній.

Але після російської революції 1905–1907 років він фактично «переключає увагу» на Росію. Все менше буває у Львові й все більше – в Києві. Навіть купує землю й будує там чималий будинок у центрі міста. Саме в Києві Грушевський займається громадською діяльністю, яка мала на меті «усвідомити українців», друкується в українських виданнях. Сподівався, що Росія з часом демократизується й перетвориться на федеративну державу.

© *Петро Кралюк, 2016*

Ці ілюзії з особливою силою дали про себе знати під час Першої світової війни. Вона застала Грушевського та його сім'ю на відпочинку в гуцульському селі Криворівня. Українські діячі пропонували Грушевському, заради його ж безпеки, перебратися до Відня й діяти тут задля «української справи». Не секрет, що Австрія й Німеччина намагалися використувати український чинник у боротьбі з Росією – як і чинники польський та більшовицький. І якщо Юзеф Пілсудський, лідер польського національного руху, пішов на співробітництво з австрійцями й німцями, розбудовуючи за їхньої підтримки польські збройні загони, більшовик Володимир Ульянов-Ленін, отримуючи німецькі гроші, розгорнув агітацію в Росії і прийшов до влади в результаті жовтневого перевороту, то Грушевський відмовився від такого співробітництва. Опинившись у Відні, він швидко покидає це місто. І вже в листопаді 1914 року через нейтральні країни прибуває на територію Російської імперії, в Київ. З політичної точки зору це був нерозумний крок. Російська влада відразу арештувала Грушевського, заславши його в Сибірськ, де він не міг себе реалізувати ні як політик, ні як вчений.

До активного політичного життя Грушевський повернувся лише після Лютневої революції 1917 року, очоливши Центральну Раду. Він не прагнув незалежності України, вважаючи, що вона має стати федеративним утворенням у складі демократичної Росії. І лише наступ більшовиків у січні 1918 року змусив Грушевського та його соратників проголосити незалежність. Маючи величезний авторитет, цей діяч примудрився за якийсь рік його повністю втратити, ставши політичним банкрутом. Зараз не будемо аналізувати, чому так сталося. Але сталося. І немала вина в цьому самого Грушевського. Власне кажучи, взявся чоловік не за свою справу. Кабінетний вчений далеко не завжди здатний стати успішним політиком.

Політична діяльність Грушевського після того, як він утратив владу, теж не викликає захоплення. То цей діяч вдається до беззастеречної опозиційності в часи Гетьманату, відхиливши пропозицію Павла Скоропадського очолити Українську академію наук, то безуспішно намагається повернутися у велику політику в період Директорії, то декларує свою прихильність до «радянської влади»

і налагоджує контакти з II Інтернаціоналом. Ефект від таких діянь більш ніж скромний.

Після того, як Українська держава перестала існувати, Грушевський починає звертатися до більшовиків із пропозицією повернутися в «радянську Україну». І це після того, як його майно в Києві було знищене більшовиками, а він був добре поінформований про масштабні більшовицькі репресії проти українців.

Невже Грушевський не мав можливості залишитися в Європі? Звісно, мав. Йому пропонували працювати в Празі в Українському вільному університеті та деяких інших інституціях у цьому місті, яке стало центром української еміграції. Кликали його й до Сполучених Штатів Америки. Але обрав він «радянську Україну», якою реально керували російські більшовики. У 1924 році Грушевський переїхав сюди.

Вважайте, повторилася історія десятилітньої давності, коли він зі «справжньої» Європи подався в Росію. Щоправда, цього разу його не заарештували, але більшовицька агентура прискіпливо слідкувала за вченим. Зрештою, в 1931 році він потрапив до в'язниці. І хоча Грушевського звільнили, але він змушений був жити в Москві. Помер цей діяч також за межами України, в Кисловодську.

Умови праці вченого в радянських умовах були не найкращими. Принаймні, він зробив тут далеко не те, що міг би зробити. А про політичну діяльність, зрозуміло, не йшлося. Трагічною доля була його родини. Єдина дочка Грушевського, Катерина, була репресована. Зазнали репресій його родичі й соратники. Грушевський став жертвою своєї «любові до Росії». Він вірив, що Росія може трансформуватися й забезпечити права українцям.

Шкода, але з часів Грушевського змінилося не так багато. Українська еліта донедавна перебувала під сильним впливом русофільства. Розплатою за це є нині окупований Росією Крим і війна з нею на Донбасі.

Але, незважаючи на гіркий досвід контактів із північним сусідом, в середовищі української політичної еліти й далі сильні позиції зберігають «зачаровані на схід». Не зле було б їм під час нинішнього ювілею Грушевського нагадати, що русофільство цього діяча трагічно скінчилося й для української нації, і для нього самого. Те саме може бути й з ними.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Атаманенко Алла – доктор історичних наук, професор, директор Інституту досліджень української діаспори, декан факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія», Острог.

Атаманенко Віктор – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії ім. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія», Острог.

Білівненко Сергій – кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету, Запоріжжя.

Близняк Микола – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії ім. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія», Острог.

Бокайло Олександр – аспірант кафедри історії ім. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія», Острог.

Бурлака Галина – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Київ.

Вашенко Володимир – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара, Дніпро.

Верба Ігор – доктор історичних наук, професор кафедри Центральної і Східної Європи Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ.

Винар Любомир – доктор габілітований з історії, президент Українського історичного товариства, Кент, США.

Виноградов Геннадій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара, Дніпро.

Власюк Сергій – аспірант кафедри історії ім. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія», Острог.

Воронов Віктор – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара, Дніпро.

Воронова Марія – аспірант кафедри історії ім. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія», Острог.

Гирич Ігор – доктор історичних наук, завідувач відділом джерелознавства нової історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Київ.

Годжал Світлана – аспірант кафедри історії ім. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія», Острог.

Денисюк Олександр – аспірант кафедри історії ім. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія», Острог.

Джус Оксана – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки ім. Богдана Ступарика, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ.

Дубляниця Тетяна – аспірантка кафедри історії ім. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія», Острог.

Дутчак Віолетта – доктор мистецтвознавства, професор, завідувач кафедри народних інструментів і музичного фольклору Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника, Івано-Франківськ.

Дячок Валерій – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародної інформації та країнознавства Хмельницького національного університету, Хмельницький.

Зяць Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Львівського національного університету ім. Івана Франка, Львів.

Земський Юрій – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародної інформації та країнознавства Хмельницького національного університету, Хмельницький.

Кавунник Валентин – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Київ.

Карповець Максим – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри культурології та філософії Національного університету «Острозька академія», Острого.

Киридон Алла – доктор історичних наук, професор, керівник Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво», Київ.

Клинова-Дациук Галина – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Національного університету водного господарства та природокористування, Рівне.

Конопка Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія», Острого.

Корнійчук Любов – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія», Острого.

Кралуок Петро – доктор філософських наук, професор, перший проректор з навчально-наукової роботи Національного університету «Острозька академія», Острого.

Кривизюк Леонід – кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Наукового центру Національної академії сухопутних військ ім. Петра Сагайдачного, Львів.

Кулаковський Петро – доктор історичних наук, професор кафедри країнознавства Національного університету «Острозька академія», Острого.

Кучерук Олександр – завідувач відділом НМІУ «Музей української революції 1917–1921 років», Київ.

Луняк Євген – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, Ніжин.

Магунь Марія – директор Державного меморіального музею Михайла Грушевського у Львові, Львів.

Макар Віталій – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, Чернівці.

Макар Юрій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, Чернівці.

Масненко Віталій – доктор історичних наук, професор кафедри історії та етнології Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, Черкаси.

Миронець Надія – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу джерелознавства новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Київ.

Охріменко Ганна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри документознавства та інформаційної діяльності Національного університету «Острозька академія», Острого.

Панькова Світлана – кандидат історичних наук, завідувач Історико-меморіального музею Михайла Грушевського, Київ.

Пащенко Євген – доктор історичних наук, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови та літератури філософського факультету Загребського університету, Хорватія.

Педич Василь – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та політології, Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу, Івано-Франківськ.

Пиріг Руслан – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії НАН України, Київ.

Піскун Валентина – доктор історичних наук, професор, завідувач відділом джерелознавства новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Київ.

Рибачок Ірина – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії ім. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія», Острог.

Рудько Сергій – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри країнознавства факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія», Острог.

Савенко Євген – Казань, Росія.

Савчук Інна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Історико-меморіального музею Михайла Грушевського, Київ.

Святець Юрій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара, Дніпро.

Смирнов Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії ім. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія», Острог.

Стемпнік Анджей – доктор габлітований з історії, професор, Університет ім. Марії Кюрі-Склодовської у Любліні, Польща.

Стратонова Наталія – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Національного університету водного господарства та природокористування, Рівне.

Тельвак Вікторія – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, Дрогобич.

Тельвак Віталій – доктор історичних наук, професор кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, Дрогобич.

Ткачук Павло – доктор історичних наук, професор, ректор Національної академії сухопутних військ ім. П. Сагайдачного, Львів.

Трофимович Володимир – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії ім. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія», Острог.

Трофимович Лілія – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Національної академії Сухопутних військ ім. П. Сагайдачного, Львів.

Троян Сергій – доктор історичних наук, професор кафедри зовнішньої політики і дипломатії Дипломатичної академії України при МЗС України, Київ.

Харук Андрій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри гуманітарних наук Національної академії сухопутних військ ім. Петра Сагайдачного, Львів.

Хеленюк Анастасія – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії ім. М. П. Ковальського, Острог.

Цибульський Валерій – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Національного університету водного господарства та природокористування, Рівне.

Шаправський Сергій – кандидат історичних наук, доцент кафедри релігієзнавства та теології Національного університету «Острозька академія», Острог.

Шевчук Дмитро – доктор філософських наук, доцент, декан гуманітарного факультету Національного університету «Острозька академія», Острог.

Шевчук Катерина – кандидат філологічних наук, доцент кафедри філософії Рівненського державного гуманітарного університету, Рівне.

Юркова Оксана – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України, Київ.

Яремчук Віталій – доктор історичних наук, професор кафедри історії ім. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія», Острог.

Яценюк Фадей – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, Чернівці.

Наукове видання

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ

ДО 150-РІЧЧЯ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

17 вересня 2016 р.

Острог

Тези доповідей

Відповідальний редактор *А. Є. Атаманенко*

Технічний редактор *Р. В. Свиначук*

Комп'ютерна верстка *Н. О. Крушинської*

Художнє оформлення обкладинки *Я. Г. Загурська*

Формат 42х30/4. Ум. друк. арк. 12,2. Наклад 100 пр. Зам. № 93–16
Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура «TimesNewRoman»

Оригінал-макет виготовлено у видавництві
Національного університету «Острозька академія»,
Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 1 від 8 серпня 2000 року.

Видавець СПД Свиначук Р. В.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 27 від 29 липня 2004 року.
Тел. (+38067) 771 28 70, e-mail: 35800@ukr.net.